

ЧЕТИВО ПО БЪЛГ. ИСТОРИЯ

РАКОВСКИ

И

БЪЛГАРСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА ИДЕОЛОГИЯ

отъ

Г. КОНСТАНТИНОВЪ

СОФИЯ
Книгоиздателство ХР. Г. ДАНОВЪ - О. О. Д-во
1939.

ЧЕТИВО ПО БЪЛГ. ИСТОРИЯ

Томъ I — Доисторическа България, отъ Раф. Поповъ. — Старитѣ траки въ България, отъ Ив. Пастуховъ. — Римско владичество въ България, отъ Ив. Пастуховъ. — Източна римска империя, отъ Ив. П. Кеповъ. — Старитѣ славяни, отъ Ив. П. Кеповъ. — Прабългари, отъ проф. Геза Фехеръ. — Борисъ, отъ Никола Станевъ. — Кирилъ и Методий, отъ Ив. Стояновъ. — София, 1929, стр. 658, франц. форматъ, елегантно подвързанъ . . . лв. 120

Томъ II — Симеоновиятъ вѣкъ, отъ д-ръ Кр. Миятевъ. — Петъръ и падането на Източна България, отъ Никола Филиповъ. — Западно българско царство, отъ Ат. Димитровъ. — България подъ византийско владичество, отъ Петъръ П. Ценовъ. — Асенъ и Петъръ, отъ Цв. Стояновъ. — Царъ Калоянъ, отъ Ив. Пандалеевъ. — Иванъ Асенъ II, отъ К. Михайловъ. — Последни Асеновци и Тертериевци, отъ Ив. П. Кеповъ. — Шишмановци и падането на България подъ турцитѣ, отъ Никола Станевъ. — София, 1930, стр. 690, франц. форматъ, елегантно подвързанъ . . . лв. 120

Томъ III — България подъ турско владичество, отъ Ив. П. Кеповъ. — Възраждане на българския народъ, отъ Ив. Стояновъ. — Българскиятъ църковенъ въпросъ, отъ Вана Ив. Кепова. — Борби за политическа независимостъ, отъ Ив. Стояновъ. — София, 1931, стр. 684, франц. форматъ, елегантно подвързанъ . . . лв. 120

Томъ IV — Освобождението на България, отъ Вана Ив. Кепова. — История на българското княжество, отъ Ив. П. Кеповъ. — Македония и македонскиятъ въпросъ, отъ Ив. Стояновъ. — Войни за обединение, отъ Ив. Стояновъ. — София, 1932, стр. 652, франц. форматъ, елегантно подвързанъ . . . лв. 120

Томъ V — Ньойскиятъ договоръ и България, отъ проф. Г. П. Геновъ. — Поява и развой на българския периодиченъ печатъ, отъ д-ръ Ст. Ив. Стояновъ. — История на Търновската конституция, отъ проф. д-ръ Любомиръ Владикинъ. — София, 1936, стр. 616, франц. форматъ, елегантно подвързанъ . . . лв. 120

Томъ VI — История на българското изкуство, отъ Ст. Андреевъ. — Рилскиятъ манастиръ, отъ Д-ръ В. Сл. Киселковъ. — Начало и разцвѣтъ на българската литература — първо българско царство, отъ М. Геновъ. — Българската общественостъ презъ X в., отъ Ив. Кеповъ. — София, 1938, стр. 644, франц. форматъ, елегантно подвързанъ . . . лв. 120

Год. VIII.

Кн. 1.

Т. М. Царев

РАКОВСКИ

И

БЪЛГАРСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА ИДЕОЛОГИЯ

отъ.

Г. КОНСТАНТИНОВЪ

—

СОФИЯ

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ХРИСТО Г. ДАНОВЪ - О. О. Д-ВО

1939

Thiis yabany

Зараждане на революционната идеология въ процеса на нашето народностно възраждане.

Обикновено ние приемаме, че Възраждането на нашия народъ почва отъ Паисия. Това е вѣрно само условно. Паисий не се явява изведнажъ. Имало е, сигурно, подготвена духовна основа за неговото горещо и ядовито слово. Но тая подготовка на българското историческо развитие е била доста слаба. Самъ Паисий не е можалъ да почувствува удовлетворението, че е разбранъ и последванъ отъ народа си. Неговата история стана истински факторъ въ нашия животъ едва презъ тридесетитѣ и четиридесетитѣ години на деветнадесетия вѣкъ, откогато започва всщностъ българското Възраждане.

До тридесетитѣ години на миналия вѣкъ националното пробуждане на нашия народъ върви бавно и неорганизирано. Дори книги като Рибния букваръ на Берона (1824) не играятъ оная роль, която имъ се пада, защото народътъ нѣма нуждния културенъ апаратъ, който да я разпространи и препоръча. Едва следъ Венелина, и по-точно отъ Априлова насамъ, възродителскитѣ стремежи на българина добиватъ яснота, — когато се организиратъ и обединяватъ еснафитѣ изъ сръдногорскитѣ и прибалканскитѣ градове.

Единъ отъ най-значителнитѣ фактори на българското Възраждане е Габровското училище. Неговото отваряне съвпада съ сравнителенъ икономически разцвѣтъ изъ българскитѣ земи и съ едно общо повдигане на националното българско чувство. А изключителна заслуга на Априлова е, че можа веднага

да схване насъщнитѣ нужди на народа и да начертае програма за общобългарска просвѣтна дейностъ, която бѣ и примамлива и осъществима. Той не се грижи само за родното си мѣсто, а изобщо за българското училище и за просвѣтата на всички българи. Априловъ подготвя първия български педагогъ — Неофитъ Рилски, полемизира съ Райно Поповича и пише писма навсѣкжде — въ Турция, Влахия, Молдова, Русия, Сърбия и Гърция, гдето има гъсти български маси, които могатъ да разбератъ неговия зовъ за създаване на модерни български училища. Габровското училище, споредъ Априлова, трѣбваше да служи за образецъ — първото да разкрие на българина предимствата на родното образование. Въ връзка съ неговото откриване и съ работата му, Априловъ пише специални книги и тъй го прави символъ на пръвъ общобългарски културно-общественъ фактъ. Само десетъ години по-късно въ българскитѣ земи имаше вече 53 модерни народни училища, отъ които въ Мизия 31, въ Тракия 18 и въ Североизточна Македония 4. Това като изтъкваше, нашиятъ вдъхновенъ историографъ Иречекъ правѣше и следната важна констатация: „Въ началото на XIX вѣкъ всѣки би могълъ съ право да се усъмни, дали ще успѣятъ българитѣ да се изправятъ на краката си като народъ; следъ 40 години вече навсѣкжде се явили патриоти и търговци, учители и духовни лица; български училища възниквали въ всички градове, а българскитѣ книги въ хиляди екземпляри се четѣли вече и отъ селското население. Този корененъ, дълбокъ превратъ се извършилъ не съ силата на оржжието и съ кръвопролития, а въ тишина, съ помощта на книги и училища. Националнитѣ стремежи добили такава сила, че нищо вече не могло да ги задържи.“

Отъ четиридесетитѣ години на миналия вѣкъ, по-точно отъ 1835 год., когато се отвори първото новобългарско училище и се напечатаха първитѣ учебници на Неофита Рилски, едновременно съ тия на Неофита Бозвели, започва новата културна и обществена история на българитѣ. И днесъ ние можемъ спокойно да размисляме, да диримъ богатствата и националнитѣ отлики на една чисто наша култура — оформявана, съ героични усилия и при епохални борби, въ течение на цѣлъ вѣкъ. Това, което е наслоено въ българския духовенъ опитъ презъ този вѣкъ, е най-здравата самородна опора на нашето съзнание.

Единъ вѣкъ за живота на цѣлъ народъ не е това, което е за отдѣлния човѣкъ. Той може да даде на историята само три-четири поколѣния, които се смѣнятъ повече физически, отколкото идейно. Задачитѣ, които поставя на народа ни първото поколѣние, не могатъ да бждатъ постигнати отъ следващитѣ, а камо ли да бждатъ измѣстени. Програмата на Габровското училище и на Априлова остава програма на българската просвѣта и на българската интелигенция презъ цѣлия вѣкъ. Та и днесъ, сто години следъ Априлова, ние не само не сме осществили всички мечти на този благороденъ и прозорливъ патриотъ, но все още се мжчимъ да се убеждаваме въ тѣхната жизнена важность и за насъ. За сто години, отъ които четиридесетъ сж прекарани въ робство, ние формално сме отишли много напредъ, но фактически не можахме да осществимъ до край ония национално-просвѣтителски идеали, които движеха волята на нашитѣ възрожденци преди и следъ Априлова.

Кои бѣха идеалитѣ на Априлова и на всички първи дейци по нашето Възраждане?

На първо и централно мѣсто тукъ стои идеалътъ за равноправие на българския езикъ, което значи и на българския духъ. Той вдъхновява Паисия, а следъ него и всички борци за самостоятелна българска църква и за свободна българска държава. Този идеалъ извика на животъ и българското училище. Неговиятъ създателъ, Априловъ, въ едно писмо до елинофила Райно Поповичъ подчертава: „Нека обявимъ бащина си езикъ за основенъ и нека учимъ децата си най-напредъ на езика имъ, заедно съ географията, историята, аритметиката и старо-българския езикъ; при това, нека после чрезъ езика си, т. е. сегашния български, учимъ и другитѣ езици . . .“ Априловъ не знае за Паисия, неговото пробуждане като български патриотъ дойде нѣкакъ случайно — но благодарение на енергичния му характеръ и на модерната култура, която бѣ добилъ въ Брашовъ и Виена, той можа веднага да схване нуждитѣ на историческия моментъ и да насочи дейността на сънародницитѣ си по най-прѣкия пѣть на националното самосъзнание.

Той иска да освободи училището отъ църквата, за да осигури неговата независимостъ и да му даде всички гаранции за напредѣкъ въ областта на практичното и хуманитарно знание. Българското училище трѣбва да стигне по устройство и духъ европейскитѣ — но то трѣбва да бѣде и напълно народно, демократично. Съ специални напѣтствия до ржководителитѣ на Габровското училище, Априловъ изтъква, че трѣбва да приематъ деца отъ всички съсловия и градове. Едновременно, той подчертава, че книжовницитѣ и просвѣтителитѣ сж длѣжни да следватъ „за народътъ и по неговиятъ говоръ да съчиняватъ граматики — инакъ плаваме противъ течението“.

Българскиятъ народъ нѣмаше аристокрация, привилегированитѣ съсловия сжщо бѣха малко и на тѣхъ не можеше да се разчита. Трѣбваше да се организира и пробуди цѣлиятъ народъ, който чрезъ свѣтлината на знанията щѣше да облагороди съзнанието си и да засили националната си гордость — а това постигне ли се веднажъ, всички други блѣнове, които би породила националната ревность, ще се осществятъ лесно. Прозренията на нашитѣ първи просвѣтители въ тая посока сж толкова непоколебими, че дори единъ духовникъ като Неофитъ Рилски предпочита да организира училища, отколкото да гради черкви. Защото знае, че училището само по себе си ще разреши всички задачи на разумния български патриотизъмъ.

Борбата за самостояйна българска църква бѣше само едно ново осмисляне и задълбочаване на идеята за езиково равноправие. Тя дойде като последица отъ училищната просвѣта, която само за едно-две десетилѣтия даде на българина самостоятелно съзнание, разкри му съ особенъ патосъ блѣсъка на миналото и всички благодатни възможности за едно по-хубаво бждеще. Защото българското училище и цѣлата българска книжнина отъ онова време нѣма за целъ толкова чистото знание, колкото народното свѣстяване и народното обединение. Всѣки учителъ и всѣки по-събуденъ ученикъ носи скжтани дълбоко въ сърдцето радостнитѣ истини за бждещето на Родината. Създадена е вече фанатична вѣра за скорошното тържество на българската правда, и никоя сила не може да ѝ противостои.

Добило веднажъ пълно приложение въ духовния животъ на народа ни, съзнанието за равноправие на българския езикъ работи стихийно, като призовава за свои вдъхновители очарованията отъ

идеализираното българско минало и самочувството за нравствено превъзходство на българина. Тия духовни енергии проникнаха въ българскитѣ училища, изникнали по всички кѣтове на българскитѣ земи отъ Дунавъ до Егея и обединили вече цѣлия народъ. Тѣй училището създаде една нова нация, нова духовна сила, годна не само да възприема европейската култура, но и да я прави своя, чрезъ нови отсѣнявания и задълбочавания. Училището, покрай черквата, създаде и българската литература. И тя е плодъ на основния стремежъ за изтъкване на българския езикъ като органъ, годенъ да предаде и най-сериозни, и най-проникновени откровения.

Българскиятъ езикъ—станалъ чрезъ народностното съзнание на българина орждие на творческа мисълъ — мина презъ редица фази на свое вътрешно устройство, за да се установи при онова състояние, за което мечтаеше Априловъ и което наистина го направи свободно, гѣвкаво срѣдство на общия български напредѣкъ. Къмъ срѣдата на вѣка нашата книжнина вече е истински народна, общо-българска...

*

Следъ стремежитѣ за българско народно училище, самостоятелна българска църква и родна книжнина, основната идея на българското Възраждане, която опредѣлихме като идея за културно равноправие на българския езикъ, — роди и стремежъ за пълна политическа свобода. Той иде успоредно съ заякване на народностното честолюбие. Може ли единъ народъ, който има свои училища, свои черкви, своя литература, който за нѣколко десетилѣтия надраства духовно политическитѣ властелини, настанени въ собственитѣ му земи, да не закопнѣе и за пълна свобода, за своя държава?

И, всжщность, всичко онова, което българинътъ бѣ придобилъ отъ 1835 година насамъ, не бѣ ли само предпоставка, условие за достигане на политическата свобода — най-здравата основа на напредъка?

Раковски е именно човѣкътъ, който прѣвъ въ нашата нова история постави смѣло и ясно идеала за българска политическа свобода. До него този идеалъ се носи тихо и конспиративно въ душитѣ на единици — следъ него той става общонародно достояние. И за разлика отъ онѣзи народни дейци, които водѣха борбата за самостояна, независима българска църква, които именно носѣха скрито идеала за пълната политическа свобода, съ надежда да го осжществятъ по еволюционенъ пжть, следъ пълно стопанско и културно издигане на народа, Раковски посочи една нова тактика: — народната революция. Отъ изложението, което следва въ тая наша книга, се вижда, какъ и кога точно Раковски прегърна окончателно тая идея.

(До неговото явяване като исторически чинител революционни схващания и революционенъ патосъ носятъ хайдутитѣ и ония, които организираха българскитѣ въстания отъ 15 и 16 вѣкъ насамъ. Косвено такъвъ патосъ ние можемъ да откриемъ и въ новата ни книжнина, дори въ Историята на Паисия. Тѣй че, ако погледнемъ исторически, ние лесно бихме открили сжществуването на идеята за пълно освобождение на народа ни чрезъ революция още въ първитѣ моменти на Възраждането.) Нима е случаенъ фактътъ, че тъкмо по времето, когато се отваря Габровското училище, въ Търново се готви въстание („Велчова завѣра“), последвано скоро отъ въстания въ Нишко, Видинско и Бѣлоградчишко?

У Но всички тия опити бѣха нѣкакъ изолирани, безъ сериозенъ планъ — само като избухвания на

народното честолюбие и на набрана народностна енергия, неканализирана отъ едно идейно ръководство. Такова за пръвъ пътъ създаде Раковски, и оттукъ иде голѣмото историческо значение на неговата дейность.

Раковски дохожда до идеята за революция постепенно, следъ дълга работа вжтре въ България, въ Цариградъ, като просвѣтителъ и търговецъ. И неговото национално съзнание се изяснява предимно въ борбитъ за самостояна българска църква. Църковниятъ въпросъ е главната тема на неговата публицистична и обществена дейность, дори и презъ втория ѝ периодъ, — следъ Кримската война, когато взема „конечното“ си решение да се бори „чрезъ пресата и сабята“. Неговата революционна идеология не изоставя никога чисто просвѣтнитъ задачи — тя, като първа наслойка надъ църковнигъ и просвѣтителски домогвания въ процеса на Възраждането, е органически свързана съ дѣлото на т. н. еволюционисти — дотолкова, че въ много случаи Раковски ни се представя раздвоенъ, неизясненъ идейно, мжтенъ и противоречивъ. Погледнемъ ли, обаче, исторически на туй негово раздвоение — то ни се изяснява като неизбежно на фона на епохата. Още по-ясно става то, когато го освѣтлимъ посрѣдствомъ чисто личнитъ условия, въ които живѣе и работи Раковски. Идеитъ и тактиката на този неспокоенъ, буенъ и решителенъ духъ зависятъ изцѣло отъ външната обстановка на живота му.

До Кримската война той все още не е опредѣлилъ не само идеологията, но и целта на живота си: ту дири лично щастие, мисли да се задомява, да стане ученъ, сановникъ, търговецъ, индустриалець — ту пъкъ участвува въ конспиративни групи, организира бунтове, подпомага борцитъ

противъ Патриаршията, или въ родното си мѣсто воюва съ алчни родоотстѣпници чорбаджии. Следъ второто му отлѣчване отъ България, по време на Кримската война, вече като постояненъ емигрантъ, Раковски е отдаденъ всецѣло на народното дѣло. Сега той има ясна линия на идеалитѣ и стремитѣ си, макаръ, съобразно мѣстото и хората, да мѣни често тактиката си. Противоречията отъ сега нататѣкъ не сж негови, вжтрешни, а идатъ като резултатъ на една динамична политическа съобразителность.

Всичко туй — личната сждба и темпераментътъ на Раковски, както и обективнитѣ вѣншни условия за водене на българска народна политика тогава — изведоха Раковски до революционната идеология. Ярко и пълно тя се отразява най-напредъ въ „Горски пѣтникъ“ — поемата, която служи като евангелие на хайдуги и хъшове, която вдѣхновява Каравелова, Левски и Ботйова. Въ нея срѣщаме всички елементи на онова политическо и социално вѣрую, което по-късно утвърдиха водачитѣ на революционнитѣ комитети: идеализация на хайдугитѣ, омраза срещу чорбаджии — родоотстѣпници и угнетители на народа, идеята за революция и надеждата за помощъ отъ съседни или по-далечни народи.

Съ тия си разбирания, проповѣдвани чрезъ слово страстно напрегнато и повеляващо, Раковски стана кумиръ на младежта — особено, когато започва „Дунавски лебедъ“. Тогава той получава писма отъ България, въ които млади люде му изповѣдватъ обичѣта си, наричайки го „български Гарибалди“. Презъ шестдесетитѣ години, когато се подготвяха най-важнитѣ събития въ новата ни история, Раковски е неоспорваниятъ първенецъ и вождъ на Млада България. Ония, които продължаватъ дѣлото му, нарекоха това десетилѣтие — „десетилѣтие на

Раковски“, ценейки въ него, преди всичко, усилената подготовка на революцията, — идейно осмислена, здраво организирана — която въ историческия развой на народа ни иде да замѣсти старото ни хайдутство. Въ сжщото време, когато Раковски обикаля Румъния, Сърбия, Гърция, Черна-гора и Русия, за да подготви по дипломатически пжть освобождението на народа си или да организира бунтовнишки дружини и да пише възвания за революция, вжтре въ Турция, пжкъ и отвънъ — главно въ Румъния, действувать десетки мждри и тактични люде, осланияйки се, преди всичко, на просвѣтата и дирейки други, нереволуционни методи за действие. Между тия люде сж и П. Р. Славейковъ, Иларионъ Макариополски, Найдень Геровъ, Драганъ Цанковъ, Д-ръ Селимински, Д-ръ Чомаковъ. . . Тѣ не одобряваха онова, което вършеше Раковски, както и неговитѣ ученици Каравеловъ, Левски и Ботйовъ. Това бѣха въ повечето случаи дейци, които слушаха Русия, или пжкъ самостояни мислители, убедени приятели на еволюцията и на вжтрешното действие на народа ни. Между тѣхъ и Раковски се водять чести препирни — особено засилени презъ времето на Каравелова и Ботйова. Д-ръ Селимински ходилъ дори нарочно въ Бѣлградъ презъ 1862 год., когато Раковски организира легията си, да проучи на мѣсто плановетѣ и влиянието му. Двамата не се разбиратъ — тѣ носятъ не само два различни характера, но и два идейни свѣта. . . Кржгътъ, отъ който изхожда Селимински, е по-улегналъ и по-постояненъ въ възгледитѣ си. Чуждъ на динамичната напрегнатостъ, присжща за Раковски и ученицитѣ му, този кржгъ е по-консервативенъ, по-застоялъ въ аспирациитѣ си. Тѣзи люде, къмъ които отъ социалъ-историческо гледище може да се заематъ най-различни отношения, имаха предимството, че по-мал-

ко дирѣха помощта на нашитѣ съседи, облѣгайки се на народнитѣ възможности и на Русия. Но по много обективни и субективни причини, въ нашето развитие следъ Кримската война все по-надделяващо влияние заемаше другиятъ идеенъ кръгъ — този на Раковски, който, както вече изтъкнахме, се зароди органически на почвата създадена и обработена отъ църковнитѣ дейци, отъ просвѣтителитѣ и еволюциониститѣ.

Мнозина нови историци и обществени мислители у насъ, правейки преценки за оная велика епоха, когато се явяватъ тия две основни идеи въ българския животъ, проявяватъ склонность за отрицателно тълкуване на всичко, което се яви въ историческото ни развитие като последица на революционната идеология. И най-много аргументи за своята песимистична мисъл тѣ намиратъ тъкмо въ тактиката и идеологията на Раковски, които, наистина, сж заплетени въ много „противоречия“ и опасни случайности. Тия, които гледатъ тъй на българскитѣ революционери, тълкуватъ като прибързани и необмислени не само постъпкитѣ на Раковски, Каравеловъ, Ботйовъ, — тѣ не „одобряватъ“ (съ голѣмо закѣснение!) и Априлското въстание, както и освобождението на България . . . Ако искаме да бждемъ справедливи, трѣбва да признаемъ, че тия разбирания не сж лишени отъ здравъ патриотизъмъ и отъ по-дълбоки схващания за политическото състояние на Балканския полуостровъ. Но . . . да не отиваме далеко и да не се отклоняваме въ излишно философствуване. — Политическата сждба на единъ народъ се кове отъ много ирационални, противодействуващи, сложни и мжчно уловими отъ логиката сили. Колкото е лесно, следъ известно събитие, да говоримъ какво би било, ако то не е станало, толкова е мжчно да докажемъ, че, ако то

не е станало, щѣло е да се осжществи точно туй, което днесъ предполагаме. Историческитѣ факти винаги иматъ достатъчно основание. Може дейцитѣ отъ миналото да не сж постигнали, поради свои грѣшки, всичко онова, което е трѣбвало да се постигне отъ общонационално гледище — ние, съвременницитѣ, обаче, нѣма защо да ги осжждаме — особено, когато знаемъ чистотата на намѣренията и величието на самопожертвувателността имъ, — а трѣбва да диримъ правилни насоки за собствена си дейность, вниквайки въ сжщността на силитѣ, които движатъ нашата съвременность. Преценката ни за историческитѣ факти трѣбва да е спокойна, обективна. Тѣхъ ние сме длѣжни да разберемъ на фона на епохата, всрѣдъ условията, въ които сж станали. Една личность като Раковски не изпѣква случайно — още по-малко случайно е нейното висше нравствено проявление въ живота на народа. А за да разберемъ това, ние трѣбва да се сродимъ интимно съ нея, да проследимъ стѣпка по стѣпка действията ѝ и тогава да ги отнасяме въ общитѣ си разсжждения за смисъла на историческото развитие.

Такова едно проследяване „стѣпка по стѣпка“ живота и идеитѣ на Раковски иска да бжде следващото наше изложение, което, разкривайки живота и идеитѣ на първия великъ революционеръ, обяснява най-непосрѣдствено и постепенното затвърдяване на цѣлата идейна школа, предни представители на която сж още Л. Каравеловъ, Василь Левски и Христо Ботйовъ.

Семейството подхранва революционни идеи у младия Раковски.

Георги (Сава) Стойковъ Раковски се е родилъ презъ 1821 г. въ балканското село Котелъ — едно сравнително ново (отъ 17 или 18 вѣкъ), чисто българско селище, което има завидната слава да е дало най-много знаменити дейци за Възраждането на българитѣ¹⁾. Тая слава на Котелъ се дължи на особенитѣ природни и стопански условия, въ които е живѣло неговото население презъ последния вѣкъ отъ турското господство надъ Балканитѣ. Заедно съ Копривщица и Калоферъ—Котелъ, като планински центъръ, е билъ избѣгванъ отъ турското население. Нѣщо повече дори: той се е ползувалъ съ редица свободи и е можалъ да развие значителни занаяти, които сж вирѣли благодарение на широкитѣ пазари изъ империята и специално въ връзка съ нуждитѣ на турската войска. Основа на поминъка въ Котелъ сж били прочутитѣ котленски овчари, които пасѣли своитѣ грамадни стада изъ равна Добруджа, а вълната изпращали за обработване въ Котелъ. „Овчарското съсловие се е отличавало отъ еснафитѣ не само по характера на своя трудъ, но още и по вътрешната своя организация. Който има представа за котленска къшла, той знае, че по своята вътрешна наредба тя пред-

¹⁾ За миналото на Котелъ вж. у К. Иречекъ — „Путевания по България“, Пловдивъ, 1899 год. и у проф. М. Арнаудовъ — „Изъ миналото на Котелъ“, Годишникъ на Софийския университетъ, истор.-филол. факултетъ, кн. XXVII, София, 1931 год.

ставява една строга иерархия. Раздѣлението на труда между овчаритѣ на единъ и сѣщи оджакъ е завело до създаване на чорбаджията, който стои на чело на предприятието и извлича изъ него най-голѣма полза. Тукъ, въ тѣзи дребни общества, ние виждаме, въ единъ малъкъ масщабъ, какъ раздѣлението на труда разраства до едно раздѣление на класи: прости овчари и чорбаджии¹⁾. Занаятчиитѣ изникватъ като издѣнка на тия класи, тѣ обаче, се организиратъ въ свои извънредно дейни, социално отзивчиви еснафи. Чорбаджиитѣ и проститѣ овчари сѣ били послушни, вѣрноподанни на султана и, може би, донѣкжде отъ тамъ идатъ свободитѣ на които се радвало селото²⁾. Котленци сѣ имали право да държатъ оржие и сами да се бранятъ отъ вражески нашествия. Това, както и балканската природа, съ хайдушкия епосъ и съ легендитѣ за приказно юначество, които сѣ били свързани съ нея, е подхранвало гордъ и независимъ духъ въ котленскитѣ жители, и изобщо у всички балканци. Котелъ е между малкото селища, които не допускатъ у себе си кърджалийскитѣ орди и противостоятъ на всички разбойнически набѣги, които презъ 18 и въ началото на 19 вѣкъ сѣ постоянни явления въ Отоманската империя. Еснафскитѣ организации — абаджийска, кожарска, гайтанджийска — даватъ дейни потици за духовна просвѣта и социална правда.

Котленци запазватъ своя патриархаленъ моралъ и всички прояви на българския селски битъ. Тамъ

¹⁾ Д-ръ К. Раковски (видниятъ болшевишки дипломатъ и идеологъ, внукъ на Г. С. Раковски) — „Страници изъ българското Възраждане“. Сборникъ Мисль, кн. I. София, 1910 год.

²⁾ Вж. Захари Стояновъ — „Записки по българскитѣ въстания“, София. Книгоизд. Игнатовъ. Въ първата глава е дадено картинно описание на котленскитѣ овчари.

не достигатъ чужди влияния, не се развалятъ установенитѣ житейски норми и навици. Сравнително доброто икономическо и духовно състояние на населението способствува за облагородяване на вкуса, за създаване на изисканостъ и естетика въ домашния животъ. Въ Котелъ, съ търпение, което буди адмирация, и съ чувство за съчетание на багри и линии, което може да се обясни само като дадено отъ Бога (не е култивирано отъ никаква художествена школа, а пъкъ е съвършено до учудване), се тъкатъ прочути килими и се изрѣзватъ по тавани и врати тънки плетеници и образи, достъпни само на една волна, артистична душа.

Ето въ такава природна и обществена срѣда се ражда въ Котелъ — следъ Софроний Врачански, Неофитъ Бозвели, Д-ръ П. Беронъ, Г. Мамарчовъ, Ст. Богориди, Г. Кръстевичъ — и Сава Раковски, който по-късно, за да може да се укрива, измѣня името си на Георги. Ражда се Раковски въ една отъ най-бурнитѣ епохи отъ историята на Балканския полуостровъ: сърбитѣ вече сж направили нѣколко въстания и иматъ свое княжество, гърцитѣ сжщо въставатъ, а войскитѣ на братска Русия стигатъ чакъ до Одринъ и будятъ пламенни надежди у всички християни подъ турско иго. Преди туй кърджалийскитѣ своеволия и жестокости сж разклатили изъ основи авторитета на султанската властъ — особено силно въ Котелъ, гдето населението самò, безъ никаква подкрепа отъ официалната властъ, е отблъскало пълчищата на Кара Феизъ и Инджето. Последниятъ е българинъ и макаръ юначеството му да не е въ подкрепа на поробения братъ, то, все пакъ, е действувало косвено надъ националното българско съзнание. Примѣрътъ на сърбитѣ, на Кара Георгия, сжщо е влияелъ съ прѣки, силни

внушения върху мнозина издигнати българи—чорбаджии¹⁾).

Раковски, както самъ изтъква въ житието си, се е родилъ въ страшно време, когато султанъ Махмудъ, като обесилъ цариградския патриархъ Григорий, изпратилъ въ България трима паличници (джелати) паши да издирватъ оржие; тѣ довеждатъ до ужасъ бедното население, отнесло се съчувствено къмъ въстаналитѣ единовѣрци гърци. Въ туй въстание, известно подъ името „Завѣра“, сж участвували много българи²⁾). Оттамъ идѣла и жестокостта на цариградската властъ къмъ всички християни въ империята.

Детскитѣ години на Раковски изтичатъ въ обстановката на тия страховити жестокости. — Турцитѣ, които нападатъ България отъ всички страни, необуздано колятъ и убиватъ беззащитното население, ограбватъ имота му и безчестятъ! А Западна Европа, както и Русия, не обръщатъ никакво внимание и оставятъ кръвопийцитѣ да следватъ звѣрското си дѣло, докато се наситятъ съ християнска кръвъ —³⁾).

Бащата на Раковски, Стойко Поповичъ Раковалж, билъ преселникъ отъ близкото до Котелъ село Раково, за което нашиятъ писателъ и фан-

¹⁾ За подобно влияние се загатва и въ романа на Константинъ Петкановъ „Индже войвода“ — (Библиотека „Български исторически романи“. София, 1935 год.)

²⁾ За тѣхъ, както и за българи, участвували въ въстанието на Кара Георги, пише и Раковски въ бележкитѣ къмъ „Горски пѣтникъ“. Вж. у проф. Арнаудовъ — „Съчинения на Раковски“. Университетска библиотека, № 18. София, 1922 год. Стр. 102—103.

³⁾ Заграденитѣ съ тире думи сж взети отъ „Житието“ на Раковски, писано отъ самия него презъ 1866 г., 12 ржкописни страници, които издаде на 1922 год. проф. М. Арнаудовъ въ „Съчинения на Г. С. Раковски“.

тасть знае или създава красиви легенди. Но не само Стойко, а и цѣлата му фамилия е дошла отъ Раково и е държала първенство въ Котелъ. Дѣдо Сжби (Сава), бащата на Стойка, билъ видень търговецъ — търгувалъ направо съ Брашовъ и Цариградъ. На четиримата си сина той оставилъ голѣмо наследство. Всжщность, то било подѣлено между двамата по-стари синове, защото другитѣ двама, единиятъ отъ които е Стойко, били малолѣтни. Докато израстнатъ, за тѣхъ не останало наследство.

Стриkitѣ на Раковски сж били главни войводи на котленци срещу кърджалиитѣ. Наследници на голѣмо имане, тѣ можели да поематъ разноскитѣ по издрѣжка на въоржженото население. Впустнали се въ военно великолепие, яздѣли най-добритѣ коне и носѣли скжпоценно оржжие, като се окржжавали съ конвой отъ по нѣколко войници и слуги. Когато ордитѣ на Кара Феизъ и Инджето нападнали Жеравна, чичото на Раковски, Дачо, съ нѣколко стотинъ отбрани юнаци изненадалъ кърджалиитѣ и ги заставилъ да напустнатъ околноститѣ на Котелъ.

Стойко Поповичъ Раковалж на младини билъ шивачъ, но постепенно, съ собствени усилия, се издигналъ до положение на богатъ търговецъ. Той билъ извънредно предприемчивъ и природно интелигентенъ. Като научилъ, че другаде гайтанитѣ вече се работятъ на чаркове, той извиква и въ Котелъ майстори, които да построятъ работилници за механично плетене и за влачене на вълна. Тѣй Стойко Поповичъ застава на чело на най-заможнитѣ и силни еснафи. Постепенно той съумѣва да получи правото да доставя за войската абитѣ, които се изработвали въ Котелъ. Всичко туй дразнѣло наследственитѣ чорбаджии. Стойко, като водачъ

на издигащето се еснафско съсловие, скоро трѣбвало да влѣзе въ люта борба съ тия приятели на фанариотитѣ и истински зли врагове на народното възмогване.

И по майчина линия Раковски произхожда отъ заслужилъ, съ историческа слава родъ. Неговъ вуйчо е капитанъ Георги Мамарчовъ, офицеръ отъ руската армия, носителъ на георгиевски кръстъ за храбрость, който презъ руско-турската война отъ 1828 — 9 година показва голѣмо юначество. Когато Дибичъ Забалкански минава Стара-планина, Мамарчовъ смѣтналъ, че е дошло време да се освободи и неговия народъ, та затова оставилъ рускитѣ полкове и отишелъ да вдигне въстание въ Котелъ и околноститѣ му. Затова му своеволие той билъ арестуванъ и осъденъ. По-късно, презъ 1835 година, Мамарчовъ организира заедно съ Велчо Джамджията търновското въстание, известно подъ името „Велчова завѣра.“

Плененъ отъ турцитѣ, Мамарчовъ не билъ обесенъ заедно съ другитѣ заговорници, само защото носѣлъ униформа на руски офицеръ. Изпращатъ го на заточение въ Мала Азия. Заради достойното му държане, султанъ Махмудъ наредилъ да не му взематъ скъпоценната сабя и да му отдаватъ военни почести. Починалъ презъ 1846 г. като изгнаникъ на островъ Самосъ, управляванъ тогава отъ българина князь Богориди¹⁾.

Отъ две страни, значи, въ семейството на Раковски се събирали традиции и навици за юнашка гордостъ и родолюбие. Майчиниятъ и бащиниятъ родове иматъ предостатъчно спомени и живи при-

¹⁾ За Георги Мамарчовъ пише доста подробно самъ Г. С. Раковски въ приложенията къмъ поемата „Горски пжтникъ.“ Вж. проф. Арнаудовъ—„Съчинения на Г. С. Раковски“, стр. 101 нат.

мѣри, за да наситятъ детската фантазия и да възпитатъ волята на единъ младежъ, който е ималъ и вродени склонности къмъ свободни юнашки прояви. Домашната духовна обстановка, въ която главно мѣсто сж заемали разговоритѣ за подвизи на близки люде, съ всички възможни украшения за тѣхната външна героична хубостъ, както и непрекъснатитѣ борби на башата, уплетенъ въ съперничеството съ зли чорбаджии, — ето първата школа на бждещия романтикъ и народенъ водачъ. Тукъ душата му е получила своитѣ главни социални потици, а фантазията е запечатила неизлѣчими жестове на самонадеяность и властность, които даватъ своитѣ внушения въ всички предприятия на несполучилия бунтовникъ и поетъ. Мжчно би могълъ да бжде откритъ другъ примѣръ въ нашата нова история, въ който да блести съ тѣй ярка убедителность и красота влиянието на семейния кръгъ върху идейния и нравственъ ликъ на единъ първенецъ. Тукъ ние имаме първия примѣръ на родово самосъзнание — нѣщо, което и днесъ е чуждо на нашия животъ.

Въ туй самосъзнание ще трѣбва да диримъ обяснението на оная гордостъ и на ония властнически жестове, които проявява Раковски по-късно, като политикъ и организаторъ на народа ни. Кой другъ би могълъ да му противостои съ богатство отъ семейни и социални добродетели, съ фамилни заслуги къмъ свободата на народа? Единственъ, може би, е изпъквалъ родътъ Богориди, но той е въ услуга на турската власть и на чорбаджии — подтисници, които въ дома на Раковски сж били ненавиздани еднакво съ кърджалиитѣ и фанариотитѣ.

Детството на Раковски изтича въ години, когато българската народностна свѣсть е още слаба, едва проявявана. Народътъ ни е безъ водачи и

безъ ясно осъзнати идеали. Въ грамадното си мнозинство той е страшно беденъ и лишенъ отъ всѣкаква възможность за обединение. Турската държава е разклатена отъ вътрешни смутове и отъ несполучливи войни, но нѣма кой да поведе християнитѣ, за да се възползуватъ тѣ отъ туй положение на държавата и да се освободятъ. Специално българитѣ нѣматъ патриотична книжнина. Всички по-събудени и заможни момчета учатъ грѣцки езикъ и четатъ грѣцки книги. Първитѣ български педагози и учители, които оформяватъ идеитѣ си точно по времето, когато Раковски е дете, сж страстни елинофили. Въ самия градъ Котелъ по туй време (1819 до 1826 год.) учителствувалъ жеравненецътъ Райно Поповичъ, който считалъ, че българитѣ трѣбва да следватъ грѣцката образованость и да се стремятъ да си създадатъ литература чрезъ подражание на гърцитѣ¹⁾.

Райно Поповичъ самъ е служелъ за образецъ на ученолюбивитѣ младежи. Навсѣкжде — въ училището, въ книгитѣ си и въ срещи — той проповѣдва за ползитѣ отъ учението — противъ килийнитѣ училища и за ново нравствено и гражданско образование. Събуденитѣ котленци следватъ съ удоволствие неговитѣ препорѣжки. Елиногреческата школа на Поповича събира много юноши — „дванадесетолѣтни, петнадесетолѣтни, които не токмо гречески и славянски четатъ, ами по Елински пишуть и по Болгарски превождатъ, отъ които ще видимъ и преводи различни.“ („Христоитія“) Като напустналъ Котелъ, Поповичъ се установилъ въ Карлово, гдето учителствувалъ 25 години. Презъ неговата школа минаватъ нѣкои сетнешни народни първенци,

¹⁾ Вж. предговора къмъ „Христоитія или Благонравіе“... Будимъ, 1837 година.

между които П. Беронъ, Евлоги Георгиевъ, Ботйо Петковъ, Гавраилъ Кръстевичъ.

Тукъ, въ карловското елиногреческо училище на Райно Поповичъ, дошелъ къмъ 1834 година и младиятъ Раковски да продължи образованието си, следъ като училъ „на Български и на Гръцки въ Котелъ“ („Съдържание на Житието ми“).

Подиръ две години баща му го завелъ въ Цариградъ и го далъ въ прочутата тогава гръцка гимназия въ Куру-Чешме. Тамъ е билъ вече неговиятъ съгражданинъ Гавраилъ Кръстевичъ. Съ писмо отъ 22 януарий 1838 год. Раковски съобщава на учителя си въ Карлово, че постигналъ „многожелаемата си цель“, която гонѣлъ „съ голѣмо усърдие“.

— Дойдохъ въ Цариградъ съ уважаемия си баща; той нѣмаше намѣрение най-напредъ да ме остави тука; но после се убеди въ противното отъ нѣкои други, а най-вече отъ многообичния ми Гавраилъ Кръстевичъ, та ме настани въ училището Куру-Чешме, дето и съ благодарение почнахъ да се уча.¹⁾

Това училище се е ползувало съ голѣмо уважение отъ всички християни въ империята. Много българи, между които и нѣкои водачи на църковното движение, сж добили образованието си тамъ. Нарочито въ Котелъ Куручешменското велико училище е познато на всички чорбаджийски фамилии. К. Иречекъ въ „Княжество България“ пише, че стари котленци съ въодушевление му говорили за елинската стара литература, изучавана въ Куру-Чешме. „Отъ тѣхъ можешъ да чуешъ французки идеи отъ Русо, Волтера, съ които било надѣхано по-старото ново-гръцко школо.“ (т. II, стр. 729).

¹⁾ Марко Балабановъ — „Гавраилъ Кръстевичъ.“
София, 1914 год., стр. 141. У Арнаудовъ, стр. 687.

II

Първи прояви на народностно честолюбие у Раковски. Влияние на цариградският българин.

Раковски владее вече добре гръцкия езикъ. Той пише на Райно Поповича на гръцки и изрежда предметитѣ, които е училъ: класическа литература, ораторско изкуство, поетика, катихизисъ, география, елементарно и догматическо богословие, риторика, логика, физика, химия, френски, арабски и персийски езици. Мнозинството отъ ученицитѣ въ Куру-Чешме сж гърци — младежи съ извънредно повдигнатъ патриотизъмъ. Малкото българчета, попаднали въ тѣхната срѣда, често слушали шовинистичнитѣ имъ хвалби, слушали и укори за некултурностъ и простащина на българския народъ. Тия именно млади гърци събуждатъ за първи пжть огъня на родолюбието у Раковски. Той водилъ дълги и енергични препирни съ тѣхъ, противопоставяйки на хвалбитѣ имъ за гражданска образованостъ и книжнина у гърцитѣ — нравственитѣ добродетели на българина и нѣкогашната слава на българскитѣ царе. Сава Доброплодни и Ив. Добровски, другари на Раковски отъ това време, описватъ интересни случаи изъ препирнитѣ му. „Гърцитѣ, пише Доброплодни, представяха българитѣ като глупави и че ужъ приближили до морето и мислѣли да е риба-чорба и си извадили лъжицитѣ да сърбатъ, а Раковски имъ се подиграваше, че гърцитѣ, като видѣли български царвули, нато-

пени край морето, мислѣли, че е ахтоподъ и ги земали да ги варятъ.“¹⁾

Тия препирни на Раковски, колкото и да сж случайни и анекдотични, могатъ да ни въведатъ въ нѣкои интимни вълнения на българската младежъ отъ тридесетитѣ години на миналия вѣкъ. Минало е само едно десетилѣтие отъ онова мрачно, безпросвѣтно време, което ни рисува самъ Раковски въ описанията на родното си мѣсто презъ двадесетитѣ години, а духовното състояние на българитѣ се е почти коренно измѣнило. Това е десетилѣтието на Венелина, на Априлова и на Неофита Бозвели. Презъ него се яви Габровското училище, по примѣра на което никнатъ модерни школи изъ всички събудени български краища. За нуждитѣ на тия училища се напечатаха първитѣ учебници — повечето печатани безплатно, по заповѣдъ на князь Милошъ Обреновичъ, въ княжеската печатница въ Крагуевацъ. Подема се постепенно упорита борба срещу гръцката пропаганда. Българитѣ отъ всички краища се организиратъ за изгонване на гръцкия езикъ отъ черкви и училища. Ржководителитѣ на тая епична борба сж въ Цариградъ точно по времето, когато Раковски учи въ Куру-Чешме. И той е между първитѣ младежи, които се приближаватъ до тия ржководители. Две години следъ като е дошелъ въ Цариградъ, той пише на Райно Поповича писмо, въ което се възмущава отъ църковната политика на гърцитѣ и съ най-искренъ патосъ възклицава: „О, Боже мой! ще дойде време да се освободимъ отъ тия свѣтогасители и презрители на нашия български народъ. . . не следъ дълго време ще стане и това, защото много хора се грижатъ

¹⁾ Сава Доброплодни — „Кратка автобиография“. София, 1893 г. стр. 18—22. Вж. сжщо: Ив. Шишмановъ — „Ив. Добровски“, сп. „Български прегледъ“, 1896 г., кн. 7—8.

за България, а най-вече живѣещитѣ въ Одеса, прочутитѣ добролюбци Априловичъ. . . И въ Елада имаме около 20 родолюбци въ прочутата гимназия и университетитѣ атински, които родолюбци сж готови да жертвуватъ цѣлия си животъ за просвѣщението на нашия народъ. И на други европейски мѣста не малко господа иматъ сжщитѣ грижи, къмъ които казанитѣ господа Априловичъ не преставатъ да имъ пишатъ и посещаватъ като истински покровители и ревнителѣ на нашия народъ.“¹⁾

Осемнадесетгодишенъ юноша, Раковски вече се е приобщилъ къмъ идейнитѣ двигатели на новата българска история. Този, който до вчера пишеше писма на грѣцки езикъ и се подписваше Сава Стефанидисъ, сега е разпаленъ родолюбецъ и противникъ на финариотскитѣ домогвания. Той вече знае всички дейни огнища на новобългарската просвѣта, крачи въ пълень тактъ съ ржководителитѣ на нашето Възраждане. Националниятъ идеалъ, който въ онова време се изразява въ домогването за самостоятелна българска църква и модерно българско училище, е погълналъ изцѣло темпераментната, буйна природа на младия Раковски. Ив. Богоровъ въ автобиографията си пише: „Застанахъ на Кору-Чешме при голѣмото черковно школо; тамъ бѣха дошли нѣколко нашенчета да са учатъ, единъ отъ които бѣше станалия прочутъ Раковски, та при вечернитѣ наши разходки край лѣскавото море у Меча-Ревма, при свирнитѣ отъ цигулкитѣ изъ султановия сарай, блѣнувахме заради заспалата българска народностъ, която по това време едвамъ са пробуждаше“²⁾.

Събуждането на българското народностно съ-

¹⁾ У Арнаудовъ — „Съчинения“, стр. 690.

²⁾ Ив. Богоровъ — „Живота ми описанъ отъ мене“. София, 1887, стр. 3.

знание съвпада съ вътрешно раздвижване на Отманската империя, съ епохата на нейнитѣ, макаръ и само писани, реформи. Въ годината 1839, когато Раковски пише цитираното патриотическо писмо до Р. Поповичъ, султанъ Абдулъ Меджидъ издава прочутия Хати-шерифъ, съ който се гарантира равноправие на поданицитѣ. Нѣма съмнение, че тия законодателни мѣрки сж влияли благотворно за самочувството на християнското население и особено сж насърдчавали българитѣ въ борбата имъ за вѣрска и културна свобода, която бѣ подтискана не отъ султана, а отъ Патриаршията.

Ржководителитѣ на българското църковно-просвѣтително движение сж въ Цариградъ, гдето въ времето на реформитѣ има вече значителна по численостъ и стопанска мощъ българска колония: занаятчии, търговци и работници. Особено, привилегировано, положение сж заемали нѣкои занаятчии, които сж работѣли облѣкло и обувки на редовната турска войска. Следъ унищожение на еничеритѣ (1826 год.) султанъ Махмудъ организиралъ грамадни работилници, въ които се шиело униформеното облѣкло на войската. Въ връзка съ нуждитѣ на тия работилници се развива абаджийството въ прибалканскитѣ български градове и села — а въ Цариградъ пкъкъ се събиратъ стотици и хиляди работници, предимно българи. Около хиляда души български шивачи сж работѣли и живѣли въ една грамадна каменна постройка, наречена Хамбаръ. Тия шивачи се ползували съ особени султански привилегии, носѣли униформа като тая на войницитѣ, подчинявали се на свой вътрешенъ редъ и били освободени отъ плащане на данъци. Заедно съ тѣхъ, въ Цариградъ вече имало организирани кожухарски, хлѣбарски, абаджийски, рибарски, градинарски и др. еснафи. Въ грамадни сгради, като Балъ-Капанъ ханъ, живѣятъ и

складиратъ стокитѣ си по нѣколко десетки търговци, дошли изъ най-събуденитѣ български краища. Има въ Цариградъ и българи съ голѣмо влияние предъ висшитѣ власти — пръвъ между тѣхъ е Стефанъ Богориди, носителъ на княжеска титла, виденъ дипломатъ и съветникъ на правителството. Числото на всички тия работници, еснафи, търговци, войници-коняри и др. стигало до 60,000¹⁾.

Условията въ Цариградъ имъ помагатъ за бързо културно възмогане и организиране. Най-силни подтици за такова организиране дава Неофитъ Бозвели, който пристига въ Цариградъ презъ 1839 година и намира благоприятна почва за успѣхъ на проповѣдитѣ си най-много всрѣдъ занаятчиитѣ. Отъ чорбаджиитѣ и знатнитѣ българи съ него се сближава само Стоянъ Чалъковъ. Постепенно Бозвели събира около себе си еснафския народъ и му внушава своитѣ идеи за народна българска църква. Шивачитѣ отъ Хамбара му даватъ отдѣлна стая — между тѣхъ той е билъ въ безопасностъ, тамъ Патриаршията не е можела да праща свои хора.

И младиятъ Раковски пада подъ обаянието на своя именитъ съгражданинъ. Върху неговото пламенно национално честолюбие влияятъ вече съ яснитѣ си указания примѣритѣ на вуйчо му Георги Марчовъ, който две години по-рано е готвилъ въстание въ Търново, а сега е на заточение, и тия на Неофита, съ когото той влиза въ личенъ допиръ. Училището е вече занемарено за смѣтка на дружбата съ единъ изключителенъ родолюбецъ, придружа-

¹⁾ Вж. Г. С. Раковски — „Българскиятъ за независимо свещенство днесъ възбуденъ въпросъ“. Съчинения, 356 стр. нат.; Н. Н а ч о в ъ — „Цариградъ като културенъ центъръ на българитѣ до 1877 г.“ Сб. Б. А. Н, книга XIX, 1925 г.; М. А р н а у д о в ъ — „Неофитъ Хилендарски Бозвели“, издава Св. Синодъ на Българската църква. София, 1930 г., стр. 344 нат.

ванъ отъ Раковски при проповѣдитѣ му между протитѣ, но патриотични българи занаятчии. Сега, осемнадесетгодишенъ младежъ, Раковски опредѣля своя пжть, оформя своитѣ идеи, калява волята си. Неофитъ Бозвели влияе надъ неговата романтична природа съ страстната си омраза къмъ фанариотитѣ и съ обичята си къмъ българския народъ, която у него е почти стихийна¹⁾.

Все по сжщото време (1839—1840 год.) Раковски се сближилъ и съ Иларионъ Стояновъ (сетнешенъ владика Макариополски), който следвалъ въ Атина. Раковски ходи нѣколко пжти въ този градъ и тамъ, заедно съ Илариона и други нѣколко десетки събудени българи, основали „Македонско дружество“ по подобие на критското и тесалийското гръцки сдружения. Българското общество си поставя за целъ да работи за революция въ българскитѣ земи, която революция трѣбвало да избухне едновременно съ гръцката. Иларионъ и Раковски били натоварени съ задачата да проучатъ, какъ стоятъ работитѣ въ турско. За тая целъ Иларионъ предприелъ и нарочито пжтуване изъ българскитѣ земи.

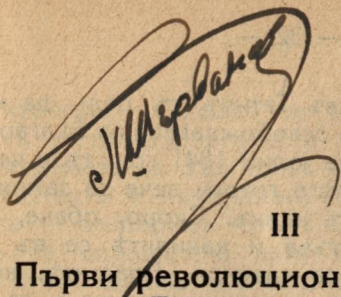
Всички тия увлѣчения на Раковски не се нравѣли на неговия настойникъ, князь Богориди. Все пакъ, той следва въ Куру-Чешме до пролѣтъта на 1841 год. Едва когато избухватъ Критското и Ниш-

¹⁾ Силата на неговата патриотична воля е отразена ярко въ следнитѣ му признания: „Не само правдата и кръвта ми, но и отъ гроба прѣстъта ми ще вика къ Богу“ или „нѣсть ничега така сладчайшаго какъ любви къ Отечеству; ни тако желателнѣйшаго, якоже житія въ отечествѣ; ни тако честнѣйшее, какъ положеніе живота за отечество.“ Колко много приличатъ тия изповѣди на онова, което покъсно дава и Раковски като свое свещено признание: „Азъ съмъ всѣкога билъ българинъ и ще бжда не само до гробъ такъвъ, но още и следъ смъртъта ще оставя завѣщание, и прахтъ ми да се не смѣси съ друга народность.“

ко въстания, Раковски се откъсва окончателно от училището, за да се отдаде изцѣло на народното дѣло. Освободенъ отъ опеката на Богориди, той тръгва по пѣтя на своитѣ патриотични влѣчения. Презъ лѣтото на 1841 год. той е въ Браила, като се е преименувалъ отъ Сава Раковски на Сава Македону. За причинитѣ на неговото бѣгство отъ Цариградъ се правятъ разни догадки. Г. Кръстевичъ пише отъ Парижъ презъ януарий 1842 год. до Райно Поповича писмо, въ което съобщава, че научилъ за тайното бѣгство на Раковски, „следъ като направилъ много дългове и се покварилъ въ религията.“ Самъ Раковски обяснява своето внезапно заминаване за Браила въ връзка съ плановетѣ на Македонското дружество въ Атина и съ въстанията отъ 1841 год. Неговата обичъ къмъ Родината не му позволявала да стои въ бездействие въ такива важни моменти¹⁾.

¹⁾ Вж. Déposition du nommé George Makédon, relativement à l'association bulgare“. „Съчинения“, стр. 639 и нат.

П. Р. Славейковъ въ кжси биографични бележки за Раковски пише: „Раковски ималъ достѣпъ у Стефанаки бея (Богориди) като неговъ възпитаникъ и Кира, майката на княза, го обичала като котленецъ. Не са знае, какъ е сполучилъ той да вземе отъ нея единъ скъпъ брилянтенъ пръстенъ. Продалъ го за 5,000 гроша и като са поразплатилъ и сдобилъ пари за пѣтъ бѣгалъ отъ Цариградъ въ Браила“ Б. Пеневъ—„Биографически бележки за Раковски отъ П. Р. Славейковъ“ „Вестникъ на вестниците“, бр. 2 отъ 7. I, 1917 год. Вж. също Б. Пеневъ—„История на новата българска литература“, томъ IV, часть I, стр. 263 нат.

III

Първи революционни действия. Браилски бунтъ.

Раковски пристига въ Браила презъ м. августъ 1841 год. Непосрѣдствено преди неговото дохождане, тамъ сж ставали безредици, които ясно указватъ за особено революционно настроение всрѣдъ емигрантитѣ българи и гърци. А по онова време въ Браила е имало много българи, преселници отъ Сливенъ, Ямболъ, Котелъ и гърци отъ Анхиало и Бургасъ — забѣгнали въ Влашко следъ грѣцката завѣра и следъ Одринския миръ. И много интересно е да се отбележи, че по времето, когато се разпалва борбата за българска независима църква, български революционери подкрепятъ грѣцкитѣ въстания. Създава се и българо-грѣцка революционна взаимность. Младиятъ Раковски, почитателтъ на Неофитъ Бозвели, става пръвъ деецъ на тая именно взаимность. Не е мжно да предполагаме, че Раковски дохожда въ Браила тъкмо въ връзка съ казанитѣ безредици или по-точно — съ настроенята, които сж ги създали. Отъ членоветѣ на грѣцкитѣ революционни и просвѣтителски организации въ Атина, както и отъ тия на Македонското българско дружество, той е знаелъ, че въ Браила има много будни гърци и българи, които сж се споразумѣли за обща борба. Единъ месецъ преди Раковски да пристигне въ Браила, румънскитѣ власти сж унищожили—и то доста коварно — една многобройна българска чета (около 280 души), органи-

зирана отъ Владиславъ Татичъ съ цель да мине Дунава и да се бори за освобождаване на българитѣ.

Презъ срѣдата на юлий 1841 год. тѣзи четници се събиратъ на брѣга, готови вече да заминатъ. Качватъ се въ единъ каикъ. Скоро, обаче, каикътъ почналъ да потъва и качилитѣ се въ него стотина души едва се спасили. Властитѣ, които знаели всичко, повредили нарочно каика и въ момента, когато разочарованитѣ и възмутени четници на Татича се били събрали край брѣга, за да обмислятъ какво да предприематъ, единъ залпъ отъ страна на влашки войници повалилъ нѣколцина. Настѣпило голѣмо смущение—нѣкои избѣгали, други се издавили въ Дунава, а трети, въпрѣки неизгодната позиция, залегнали и се сражавали нѣколко часа. На другия день се явили парламентьори отъ страна на румънитѣ, които предложили на вѣстаницитѣ да сложатъ оръжието си, като имъ дали „честна дума“, че нищо нѣма да имъ сторятъ. „Честната дума“ била отвлѣчена отъ дунавскитѣ вълни, — останала полицейската действителность: арести, бой, измѣчване и край на единъ благороденъ, юнашки починъ. Румънитѣ, може би, не сж можели да постѣпятъ иначе — зависимостъта имъ отъ султана е била силна и опасна.

Раковски пристига въ Браила точно когато разочарованията отъ неуспѣлия опитъ на Татича сж били още прѣсни и силни. Той не можелъ да се завърне въ Цариградъ, и предпочелъ, както пише въ личнитѣ си показания, да остане въ Браила, първоначално съ надежда да събере срѣдства и да замине за Одеса, а оттамъ за Парижъ. Въ действителность, той почти веднага влиза въ връзка съ буднитѣ българи и съ представителя на тесало-епирското дружество Ставри Георги, който трѣбвало да въоръжи гърцитѣ въ Галацъ, Браила

и Букурещъ.¹⁾ Създава се една тайна организация, съ клетвена формула и уставни наредби. За въоръжението на българитѣ се грижелъ Раковски, а сръдствата е намиралъ Георги Димитриевъ Казакътъ — българинъ отъ Галацъ. Въ тѣхна помощъ на опредѣлена дата трѣбвало да дойдатъ 1,000 души конници и пехотинци отъ Бесарабия въ Галацъ и отъ тамъ да нападнатъ военнитѣ складове въ Браила, а после да минатъ Дунава. За прикритие Раковски отворилъ частно училище, гдето преподавалъ гръцки и френски езици.

Билъ замисленъ широкъ планъ за революционни акции. Георги Димитриевъ Казакъ започналъ още веднага следъ унищожението на четата отъ 1841 година да организира българитѣ въ Влашко, Молдова, Бесарабия и Добруджа. Той влѣзълъ въ връзки съ видни българи въ Одеса и заедно съ Петъръ Ганчевъ, преводачъ въ митницата въ Рени, събрали около 100,000 лева за оръжие. Понеже въ Рени нѣмало оръжие за толкова много пари, Казакъ писалъ на Априлова да намѣри такава въ Одеса, но Априловъ билъ врагъ на революционнитѣ действия и отговорилъ: „Азъ и сега и други патъ ви писахъ, чи предприятія, като лѣтнитѣ ако

¹⁾ Възможно е Раковски да е дошелъ въ Браила по нареждане на Македонското дружество и на гръцкитѣ революционери. Неговиятъ настойникъ князь Богориди предполага: „Ако е вѣрно това, което ми казаха преди нѣколко дена, че преди да отиде въ Влашко, Раковски е прекаралъ нѣколко време въ Атина, тогава не ще е невъзможно, щото опитътъ въ Браила да бжде дѣло на революционнитѣ комитети, установени въ Гърция . . .“ А самъ Раковски признава: „Любовта къмъ отечеството не ни позволи да останемъ въ бездействие всрѣдъ критичнитѣ обстоятелства на момента. Вследствие на това ние решихме, Иларионъ да замине за своето отечество Търново, а азъ за Браила . . .“ Вж. Ст. Романски — „Заговорътъ на Г. С. Раковски въ Браила презъ 1842 г.“ СБАН. кн. XIV, 1921 г., стр. 18—19.

правятъ са безсмисленни, неразчитани и луди, и който имъ помага, и ги совѣтува, прави зло на братята си защото щя да се загубятъ невинно окаянитѣ, и щатъ зематъ на главата си грѣхатъ на много невинни жертви. Тѣзи безсмисленни слушатъ совѣтатъ на неприятелитѣ си, които щатъ да ги направятъ орудіе на мыслитѣ си, за да сваршатъ свойатъ интересъ.“ Но съветътъ на Априлова не е билъ взетъ подъ внимание. Въоръжението на българитѣ продължавало. Споредъ едно донесение на руския агентъ въ Галацъ, Карнѣевъ, заедно съ българитѣ отъ Браила, Галацъ и Бесарабия били готови да въстанатъ и градоветѣ Търново, Габрово, Казанлъкъ и Свищовъ — всичко били готови за бунтъ около 200 хиляди българи¹⁾.

Раковски и нѣкои други българи били снабдени съ гръцки паспорти, за да не могатъ, въ случай на бунтъ, да бждатъ сждени отъ румънитѣ²⁾. Съзаклетницитѣ се събирали често въ квартирата на Раковски, като понѣкога носѣли тамъ и оржие. Тѣ не скривали своитѣ патриотични планове, и властитѣ били въ диритѣ имъ. Било дадено и нареждане за арестуване на водачитѣ. Последнитѣ, за да предотвратятъ полицейскитѣ мѣрки, решили да избързатъ съ обявяване на бунта. На 10 февруарий ст. ст. тѣ трѣбвало да се събератъ въ къщата на Раковски и въ 11 часа вечерята да излѣзатъ на улицата като бунтовници. Но полицията ги изпреварила — явила се още въ 6 часа вечерята. Завързала се престрелка. Раковски стрелялъ срещу полицейския комисаръ и после съ нѣколко свои

1) Вж. Ст. Романски, цит. трудъ, стр. 30—33.

2) На 7 августъ ст. ст. Раковски, подъ име Георги Македонъ, е билъ приетъ въ Браилската карантина и по-неже билъ безъ паспортъ, отнесълъ се до гръцкия вице-консулъ и се сдобилъ съ паспортъ на горното име.

другари отишелъ предъ кжщата на полковникъ Енгелъ, началникъ на гарнизона, считанъ за главенъ врагъ на съзаклятието. И тукъ се завързала престрелка, въ която загинали единъ румънски офицеръ, и отъ страна на съзаклетниците капитанъ Спиро. Цѣлиятъ градъ билъ поставенъ въ тревога. Дошла войска и влѣзла въ люта разправа съ бунтовниците. Скоро тѣ се разпрѣснали. Нѣкои били хванати веднага, а други се скрили въ частни домове. Раковски стоялъ скритъ десетъ деня, но като чувалъ за изтезанията на невинни хора, решилъ да се предаде на руския консулъ въ Галацъ, Карнѣевъ, който по това време билъ въ Браила. Консултътъ, за да се предпази отъ подозрение, че е въ връзка съ бунтовниците, предалъ Раковски на министра на вжтрешнитѣ работи Михаилъ Гига.

Тѣй завършва първиятъ революционенъ опитъ на младия български патриотъ.

Заобиколенъ отъ силна стража, той бива заведенъ въ Букурещъ и арестуванъ въ затвора при Вжтрешното министерство.

На 4 мартъ ст. ст. подъ председателството на великия дворникъ Михаилъ Гига, братъ на княза, Александъръ Гига, била назначена комисия, която да разгледа деянията на бунтовниците. Раковски предварително написалъ на грѣцки езикъ своитѣ показания. За жалость, оригиналтътъ на това първо произведение на нашия писателъ досега не е намѣренъ, запазенъ е въ френски преводъ — приложенъ къмъ единъ рапортъ на австрийския консулъ Тимони до Метерниха.

Комисията не е можала да се добере до опредѣлени, ясни данни за смисъла и размѣра на бунта, защото обвиняемитѣ давали мжтни и противоположни показания. Все пакъ, доказало се, че Раковски, заедно съ гърцитѣ Ставри и Спиро, е ор-

ганизираше бунта и пръвъ стреляше срещу убития румънски офицеръ. Съ указъ отъ 14 юлий 1842 г. Раковски бива осъденъ на смъртъ. Но понеже ималъ паспортъ на гръцки поданикъ, той — по силата на тогавашнитѣ наредби — не можело да бжде наказанъ въ Влашко. Трѣбвало да го изпратятъ въ Гърция, тамъ да понесе наказанието си. Чуждитѣ поданици били подвластни само на съответнитѣ консули.

И Раковски бива предаденъ на гръцкия консулъ, който на 3 августъ го препратилъ съ кораба *Bombac de Elpis* на гръцкия пълномощенъ министъръ въ Цариградъ. Тамъ той билъ прикритъ и, пакъ съ гръцка помощъ, изпратенъ по море въ Марсилия. Живѣлъ при гръцкия консулъ Колети. Може би е и предприемалъ нѣщо въ връзка съ образованието си и съ мечтитѣ за освобождение на Родината¹⁾. Но, за жалость, ние нищо не зна-

¹⁾ Нѣкои подробности по този случай учимъ отъ следнитѣ съобщения на атинския в. „Елевтеронъ Вима“ отъ 18. II. 1938 год., преведени въ нашия в. „Зора“, бр. 5601, отъ 21. II. 1938:

— Известниятъ у насъ професоръ Керамопулъ — председател на Атинската академия, завчера, на 16. II. т. г. е направилъ едно доста интересно съобщение отъ историческо гледище, върху проучванията на старитѣ архиви и откриването на петъ писмени документи на Г. С. Раковски отъ г. Н. Трайковъ, аташе по печата въ българската атинска легация. Залата бѣ препълнена съ избрана публика, между които личеха атинския архиепископъ, г. Шишмановъ съ персонала на легацията, председателътъ на Гръцко-българското д-во г. Руфосъ, много професори, историци и пр.

Ето приблизително и самото съобщение:

„Въ богатата архива на Ал. Маврокордато, която е запазена въ архивитѣ на гръцката държава, между многото ценни документи за историята на първитѣ десетилѣтия отъ свободния животъ на Гърция, намиратъ се и нѣкои писма отъ 1842 год., които се отнасятъ до великия български революционеръ — Г. С. Раковски.

Тѣзи писма представляватъ интересна стойность, както за българитѣ, така и за гърцитѣ, защото разкриватъ, какъ

емъ за живота на нашия бунтовникъ въ оживения френски градъ. Тамъ той е прекаралъ около година и половина и е можалъ да се запознае съ кул-

гръцката дипломация спаси живота на Г. С. Раковски и хвърлятъ свѣтлина въ многото случаи на обща гръцко-българска дейность, въ една епоха, въ която отношенията на двата едновѣрски и съседни днесъ народи се въодушевяваха отъ чувството на братска любовъ. Както всички по-видни българи отъ неговото време, Раковски се учи въ гръцкото училище. До постъпването му въ Цариградската велика школа (1837 г.) той се наричаше Сѣби Стойковъ, но по примѣра на видния му съгражданинъ и опекунъ, който като ученикъ на Ламбро Фотиади въ Букурещъ се преименува отъ Стойко Цонковъ на Стефанаки Богориди, и Раковски въ Цариградъ е преименуванъ Савасъ Стефанидисъ.

Следващитъ въ Атина тогава български младежи бѣха организирани въ едно „Славяно-българско ученолюбиво дружество“, цельта на което бѣ националното пробуждане на българския народъ, изключително чрезъ просвѣта. Това движение бѣ се зародило въ островъ Анросъ отъ българскитъ ученици на Кайри, които по-после се записаха въ първата атинска гимназия, следъ закриването на „сиропиталището“ на Кайри.

Идването на Раковски въ Атина презъ 1841 г. съвпада съ голѣмитъ революционни борби, които по това време ставатъ въ Критъ и Тесалия. Раковски не се задоволява отъ законния характеръ на съществуващото „Славяно-българско дружество“ и, подъ влияние на критскитъ и тесалскитъ революционни крѣгове, взима инициативата за създаване на едно ново българско дружество, цельта на което да бѣде освобождението на поробената българска родина. Следъ редица заседания между най-буйнитъ български младежи въ Атина, образува се едно революционно българско дружество, което, за да не привлича съмнението на властта, се наименува „Македонско дружество“. На чело на това дружество стоеше двадесетгодишниятъ Раковски, който вече съ псевдонимъ — Георги Македонъ, замина за Влашко да организира намиращитъ се тамъ български емигранти.

За неизследвания периодъ отъ живота на Раковски, точно сега хвърлятъ свѣтлина документитъ, които сѣ запазени въ архивитъ на Маврокордато. Въ

турнитѣ придобивки на единъ свободенъ народъ, които съ болка сж извиквали спомени за състоянието въ Родината. Самъ Раковски въ „Горски

проснитѣ документи сж петъ и всички сж отправени до Маврокордато, когато той заемаше поста гръцки посланикъ въ Цариградъ. Два отъ тѣзи документи сж отъ частенъ характеръ на гръцкия генераленъ консулъ въ Букурещъ г. К. И. Ризу, едно изложение на гръцкия консулъ въ Цариградъ г. Г. Манзурани и две саморжчни писма на Раковски отъ Марсилия. Частнитѣ писма отъ К. И. Ризу сж написани преди осждането на Раковски. Тѣ съдържатъ сведения за бунта въ Браила. Отъ тѣзи писма Маврокордато се информира добре за националната принадлежностъ на Георги Македонъ. Изложението на Г. Манзурани е твърде интересно: този документъ изяснява какъ по заповѣдь на Маврокордато Раковски бѣ освободенъ тайно и препратенъ въ Марсилия. Тази така рискована постѣпка, свързана съ голѣми опасности не само за Раковски, но и за самия Маврокордато, който е вече старъ революционеръ, ни най-малко не го смути, за да спаси живота на единъ борецъ за свободата, даже ако бѣ той и българинъ! Дветѣ саморжчни писма на Г. С. Раковски представляватъ цененъ приносъ не само къмъ неговата биография, но и къмъ историята на гръцко-българскитѣ отношения. Отъ тѣзи писма се осведомяваме, че Маврокордато го е снабдилъ съ препоржчително писмо до гръцкия генераленъ консулъ въ Марсилия, за да се погрижи и да се заинтересува, докато Раковски замине за Парижъ. Още въ самото начало той е билъ приетъ радостно, но въ последствие изоставенъ отъ марсилския консулъ на произвола на сѣдбата, вследствие на което се отнася съ второ едно писмо до Маврокордато, съ което иска помощъ. Това е последното писмо на Раковски.

Изглежда, обаче, че вследствие на тия оплаквания до Маврокордато, последниятъ трѣбва да му е гарантиралъ нѣкоя стипендия отъ страна на гръцкото правителство, или пъкъ го е снабдилъ съ издрѣжка на свои срѣдства, като се знае, че Раковски остана въ Франция около две години, до атинскитѣ септемврийски събития, когато Маврокордато бѣше министъръ-председателъ. Тогава Раковски се завърналъ въ Атина и следъ кратко пребиваване той замина въ родината си подъ името Георги Стефанидисъ Раковски.

Отъ въпроснитѣ писма става ясно, че Маврокордато

пътникъ“ загатва за Франция, въ която земята била обработвана модерно — той прави паралелъ съ онова, което е представляло тогава българското земедѣлие.

се показва като истински баща и покровителъ на младия български революционеръ, виждайки предъ себе си единъ изключително надаренъ съ добродетель младежъ.

Ето и едно писмо на Раковски писано отъ Марсилия до Маврокордато, съ което търси помощта му, за да отиде да следва въ Парижъ. Писмото е написано саморъчно отъ Раковски на гръцки езикъ.

Ваше Превъзходителство,

Съ дълбока признателность си спомнямъ бащинското покровителство, което оказахте при престояването ми въ Цариградъ и виждамъ настоящето ми положение постигнато чрезъ вашата дѣснаца.

Следъ като стигнахъ тукъ, Екселенсъ, съ препоръжитѣ ви намѣрихъ въ лицето на почетния консулъ на Гърция баща-покровителъ и мой доброжелатель, но ви моля да извините смѣлостта ми, за гдето помолихъ букурещкия гръцки консулъ, търсейки сътрудничеството му, да ми помогнатъ нѣкои богати сънародници намирайки се тамъ.

Тукашниятъ консулъ, на когото признавамъ съ благодарность, прие да изплати разноснитѣ ми въ хотела. Но понеже до сега крие намѣренията си, що се отнася до моето бждещо образование, принудихъ се да помисля, да не би да е намѣрилъ нѣкои спънки за това осъществяване на вашия планъ. Страхувайки се, прочее, тѣзи ми съмнения да не би да излѣзатъ истински и да остана дълго време предъ входа на Парижкия университетъ, губейки ценнитѣ младежки моменти, поискахъ да се отнеса до родолюбието на съгражданитѣ ми. Помолихъ да ми съдействува намиращия се въ Букурещъ Господинъ Консулъ, за неговия пкъкъ успѣхъ, моля ви горещо да изпратите тукъ приложеното писмо, което ще придружите съ друго ваше до г. Консула.

На уважаемия и достопочтения г-нъ Аргирополо съ благодарность покорно му се прекланямъ.

Убеденъ съмъ, че Вашата извънредна добродетель, която не се нуждае отъ усилия, за всичко, което може да извърши, и съ увѣрението и дълбоката признателность, която храня къмъ васъ, благодетеля и спасителя ми, оставамъ на Ваше Превъзходителство покорния слуга.

Марсилия, 9/21 ноемврий 1842 год.

Георги Стефанидисъ

А въ писмото си до Ив. С. Ивановъ отъ 1858 год. изповѣдва: „Далечъ отъ мое мило отъчество и отъ моя родители тягостно ми бѣше странство, а най-паче неимтъжщъ никаква извѣстія о нашему отъчеству, рѣшихъ ся да ся завърна въ Българія“. ¹⁾

И тъй, макаръ да е само на двадесетъ и една година, Раковски играе вече централна роль въ освободителнитѣ борби на своя народъ, пѣкъ и на всички християни, подвластни на султана. Съ всичкия огънь на своето младо сърдце той се впуска въ действия, които е можело да му струватъ и живота. Явно е, че той нѣма ясенъ идеенъ планъ въ дѣлата си, не си дава точна смѣтка за възможноститѣ. Увелича го само желанието да действува, да се бори за свободата на Отечеството. Той, може би, и не схваща кроежитѣ на чуждитѣ дипломатически агенти въ Влашко, не вижда онова, което е изтъкналъ тъй силно и тъй убедително мждриятъ Априловъ въ писмото си до Казака. Раковски не може да мждрува (и тъй е до края на живота му!) Той се само увелича въ своитѣ пламенни страсти. За неговата високо нравствена натура е достатъчно туй, че дѣлата му иматъ за цель най-великия идеалъ: свободата на Родината! Срѣдствата и тактичитѣ, съ които си служи, може да го представятъ като мечтателъ, дори и като авантюристъ — но това никакъ не ще намали ореола му на мжченикъ и герой за националната свобода.

Между дипломатическитѣ представители въ Влашко най-близки до мечтитѣ на християнското население сж агентитѣ на Русия. Срещу тѣхъ стоятъ, на първо мѣсто, пратеницитѣ на Метернихъ.

Българи, гърци и сърби сж си подали ржка, макаръ и случайно, за обща борба. Размирицитѣ

¹⁾ Вж. „Съчинения“, стр. 14.

въ Браила сж между първитѣ опити за проява на християнска балканска задружностъ. Дипломатитѣ на Европа, особено враговетѣ на славянството, сж виждали въ тая задружностъ голѣми опасности за себе си и затуй сж употребили всички усилия да я унищожатъ.

IV

Борба съ котленскитѣ чорбаджии. Социални елементи въ националь-революционното движение.

Къмъ края на 1844 година Раковски, презъ Атина и Цариградъ, се прибира въ Котелъ, при родителитѣ си. Въ Атина и Цариградъ той се срѣщаль съ българитѣ-ученици и съ старитѣ си приятели Неофитъ Бозвели и Иларионъ. Нѣкои го препоръчали за учителъ въ Търново, но, като пристигналъ тамъ, Раковски веднага се скаралъ съ владиката, грѣкътъ Неофитъ, и не заелъ учителското мѣсто. Отишелъ въ Котелъ. Следъ дълга и мъчителна раздѣла той може отново да живѣе между близкитѣ си, които го очаквали съ неизказани надежди. Но и тукъ „лукавиятъ и разорителенъ черенъ демонъ“, който отъ тѣжна младостъ още се опълчва срещу неговитѣ невинни деяния“, го докарва до „немиловичиво разорение“. ¹⁾ Той трѣбвало да се намѣси въ социалнитѣ борби между еснафи и чорбаджии, изникнали въ Котелъ, както и въ други градове по време на Танзимата. Чорбаджиитѣ, насърдавани отъ грѣцкитѣ владици, съ които често живѣели въ интимна близостъ, не всѣкога били склонни да даватъ отчетъ за данъцитѣ, които налагали, и за смѣткитѣ около общитѣ предприятия и имоти.

Котленскитѣ гъркомани-старейшини, петима на брой, чиито „гнуспави имена“ Раковски не иска

¹⁾ Вж. „Неповиненъ българинъ“, автобиография на Раковски, въ „Съчинения“, стр. 22 и нат.; сжшо и „Писмо до Ив. С. Ивановъ отъ 1858 год.“, тамъ, стр. 13.

да отбележи, отъ нѣколко години били взели немилостиво подъ крака беднитѣ котленски жители, като ги товарѣли съ извънредни и неопредѣлени данъци (по една хубава традиция общественитѣ тежести се разпредѣляли отъ старейшинитѣ) и като присвоявали църковнитѣ и вакъвски приходи. Въ Котелъ имало вакъвъ християнски, — оставени имоти отъ стари котленци за обща полза; имало и една овчарска каса, сжщо останала отъ дѣдитѣ, съ приходитѣ отъ която пакъ се удовлетворявали общи нужди. Петимата старейшини присвоили всички тия имоти, затворили училищата и съ предателство и подкупъ държали на своя страна административнитѣ власти. „Съ неправда и лъжесвидетелства отнемаха домове, градини и мѣста отъ сиромаситѣ, затваряха ги въ тъмница и биеха, когото искаха — съ една речъ, правдата правѣха неправда, а неправдата — правда.“¹⁾

Народътъ, особено еснафлиитѣ, насърдченъ отъ султановитѣ реформи, решилъ най-после да иска смѣтка. Дига се въ Котелъ голѣма разпра: котленци искатъ общитѣ пари да се употребятъ за откриване на училища и за изпращане на нѣколко събудени младежи въ Европа, за да учатъ модерно земедѣлие и скотовѣдство. Туй справедливо и народополезно искане е отправено къмъ първенцитѣ на нѣколко пѣти, но тѣ, като имали на своя страна митрополията и окръжния управителъ, не обръщали внимание на поканитѣ и тѣй дразнѣли народа. Седемъ години тѣ не били давали отчетъ. А само въ черквата, която сжществувала отъ нѣколко столѣтия, имало събрани около хиляда оки сребро,

¹⁾ Вж. „Неповиненъ българинъ“, стр. 26, сжщо: „Българскиятъ за независимо свещенство днесъ възбуденъ въпросъ“, „Съчинения“, стр. 370 и нат., както и цитираната по-рано статия на Кр. Раковски.

оставени у Хаджи Матеевци, които при строежъ на новата черква показали едва 18 оки!

Стойко Поповичъ Раковски застава на страната на народа. Той, който се издига до чорбаджийски санъ отъ обикновенъ шивачъ, само съ собствени усилия, отдавна не билъ въ добри отношения съ наследственитѣ и гъркоманитѣ чорбаджии. Къмъ него именно се обръщатъ еснафитѣ и го молятъ да поеме ржководството на борбата. Отначало той гледа да отклони поканата и да предотврати борбата, защото знаелъ лукавството на старейшинитѣ, но после, ржководенъ отъ максимата „гласъ народенъ—гласъ божий“, склонилъ и излѣзълъ като ходатай между народа и чорбаджиитѣ. Той предлага на старейшинитѣ да удовлетворятъ народното искане, съветва ги да избѣгватъ фанариотската намѣса, като се създаде единъ законъ, по силата на който веднажъ въ годината да се събиратъ всички еснафи, та по висшегласие да избиратъ старейшини, черковни и училищни настоятели и да разглеждатъ смѣткитѣ и дѣлата имъ. Тѣй, казвалъ бащата на Раковски, Котелъ ще стане за слава и честь на България. Но старейшинитѣ не го послушали. Народътъ се възбунилъ и искалъ да прибѣгне къмъ отмъщение, но Стойко го укротилъ и предложилъ да се обърнатъ къмъ правителството, за да нареди то чорбаджиитѣ да представятъ смѣткитѣ. Събрани били взаимно 60,000 гроша и съ тѣхъ котленци изпратили шестима свои делегати при управителя на Видинската областъ, защото Котелъ, заедно съ цѣло Търновско, попадалъ подъ негова властъ. Тѣ носѣли прошение, съ което искали пашата да имъ даде единъ писарь, който да преглежда общитѣ котленски смѣтки. Пашата намѣрилъ, че искането имъ е законно, но, за да бждѣло удовлетворено, трѣбвало да чака нареждане отъ Цариградъ.

Въ туй време старейшинитѣ, уплашени, че ще се разкриятъ злоупотрѣбитѣ имъ, влѣзли въ връзка съ преславския владика Порфирий и Търновския Неофитъ, които ги научили да изпратятъ клеветнически писма срещу Стойка Поповичъ.

Неофитъ Бозвели и Иларионъ Стояновъ (сетне Макариополски) водятъ вече въ Цариградъ борба срещу фанариотскитѣ свещеници. Двамата владици, преславския и търновския, чрезъ клевети намислятъ да напакостватъ на Стойка Поповичъ и на сина му и едновременно да осуетятъ назначаването на Бозвели и Илариона за български владици.

Гъркоманитѣ старейшини пуствали лъжовенъ слухъ въ Котелъ, че Стойко отишелъ при пашата не за да послужи на народа, а да издействува ферманъ за построяване на фабрика, чрезъ която щѣлъ да унищожи поминъка на абаджиитѣ. Намѣрили се глупави граждани, които сложили подписъ „слѣпо на три бѣли книги“, върху които старейшинитѣ написали обвинения срещу Стойко не за нѣкаква фабрика, а че заедно съ дошлия отъ Франция свой синъ билъ бунтувалъ народа противъ османската власть. Въ туй писмо билъ оклеветенъ цѣлия Стойковъ родъ, като не е забравенъ и Георги Мамарчовъ. Приподписано отъ търновския и преславския митрополити, писмото било разпратено въ три екземпляра: до Патриаршията, до князь Богориди, и до търновския управитель. Князь Богориди и Патриаршията веднага докладвали предъ Портата и тя не закъснѣла да вземе най-строги мѣрки.

Видинскиятъ паша билъ смѣненъ, защото не разбралъ, че Стойко и синъ му готвятъ бунтъ. Търновско минало подъ властта на русенския Саитъ паша Татарина. Цѣла Тракия била поставена подъ изключителенъ режимъ, а по шосетата къмъ Търново издигнали стражарници съ войскови отдѣления.

Властта повървала на чорбаджийскитѣ и патриаршески клевети. Тя наистина очаквала въстание. Въ сжщото време Патриаршията оковала въ вериги двамата водачи на църковното движение — Неофитъ и Иларионъ¹⁾).

Презъ единъ студень януарски день, на Три светители, Раковски билъ грабнатъ отъ кжци и заведенъ въ управителския домъ. Тамъ го чакали четирима турци, въоржжени съ дълги ножове, и чорбаджиитѣ, които седѣли на колѣне съ „фарисейска притворность“. Съобщили му, че трѣбва да бжде арестуванъ, по заповѣдь на русенския паша.

— Добре, рекълъ Раковски. — Кога ще трѣгнемъ?

— Утре.

— Ако обичате, заповѣдайте да пренощувамъ спокойно въ кжщата на баща си, пъкъ и да ви нагостя както подобава.

Турцитѣ приематъ тази покана, но „лукавитѣ фарисеи“ извикватъ велегласно: — Не бива! Не бива! Арестувайте го!

— Господине, обръщатъ се заптиетата къмъ Раковски, твоитѣ съотечественици и единовѣрци те възпиратъ. Нека тѣ носятъ грѣхове тѣ ти.

А фарисеитѣ, като изпълнили желанията си, разотишли се. Раковски прекаралъ една страшна, безсънна нощъ. На зараньта, при страшенъ студъ, го подкарали за Търново. Изпращането му отъ страна на родители и близки е описано трогателно въ „Неповиненъ българинъ“²⁾).

— „Североизточниятъ вѣтъръ силно вѣеше, като страшенъ гръмъ вихрушки непрестанно ечаха;

¹⁾ Вж. Г. С. Раковски — „Българскиятъ за независимо свещенство въпросъ.“ Съчинения, стр. 378 нат.

²⁾ Тия мемоари на Раковски отъ 1854 год. сж запазени въ две ржкописни редакции. Издаде ги проф. М. Арнаудовъ въ „Съчинения на Г. С. Раковски“.

планинитѣ и черната земя съ снѣгъ се засипваха — всичко видно като съ варъ се бѣлосваше; тъменъ мракъ въздухътъ бѣ прикрилъ, небеснитѣ свѣтила зракъ не пущаха.

— Зимниятъ мразъ съ кристални ледени плочи улицитѣ котленски гладко наслалъ бѣше. Множество народъ, мъже, жени и деца, трупаше се като на тържество около управителския домъ и по царската улица:

— Закарватъ го! — чуваше се гласъ между народа.

— Отива горкиятъ! — говорѣха плачевно и жалостно благочувственитѣ и богобоязливитѣ.

— Клетата му майка! Горкитѣ му сестри!

Ридание горко, и плачъ, и велегласни вопли. — Кого каратъ? Где го закарватъ? Защо го каратъ? Убилъ ли е? — Не! Но защо това зло?

— Отъ ненависть. . .

Така се приказваше между слабия и разпаленъ народъ. . .¹⁾

Майка му и сестритѣ му искали да се сбогуватъ съ него, но конницитѣ турци ги отблъснали. Следъ два дни стигнали въ Търново, а на седмия денъ били вече въ Русе, гдето Саитъ паша заповѣдалъ да го оковатъ въ вериги и да го затворятъ въ нѣкакво подземие. Давали му веднажъ на день малко хлѣбъ и вода. Едва следъ деветнадесетъ дни го извели на двора, да види малко слънце. Тогава той видѣлъ въ тъмничния дворъ и баща си, сжщо окованъ въ вериги²⁾. Двамата, съ вериги, гладни

¹⁾ Сравни съ Ботйовия фейлетонъ „Примѣри отъ турското правосъдие“. Сжщо и съ „Автобиографията“ на Гр. Пърличевъ. — Затворъ, вериги, тжжно изпращане, това сж общи теми на българскитѣ писатели преди Освобождението.

²⁾ Този моментъ отъ мемоаритѣ на Раковски заслужава да се сравни съ подобни моменти въ спомениитѣ на Гр. Пърличевъ („Автобиография“) и особено съ тия на К. Величковъ („Въ тъмница“).

и необлѣчени добре, били подкарани на коне за Цариградъ. — „Всѣки може да си въобрази и смисли, какво е било това злочесто пжтуване отъ Русчукъ до Цариградъ“, пише Раковски въ казанитѣ мемоари.

По пжтя тѣ не бивало да говорятъ съ никого, нито да починатъ или да се стоплятъ. На осемнадесетия день следъ тръгването стигнали въ Цариградъ.

Дошли около 40 пандури и ги отвели въ нѣкакво подземие. Вързали на краката имъ по две дебели и тежки дървета и тѣй ги оставили едно цѣло денонощие. На другия день ги раздѣлили — Раковски билъ заведенъ въ мрачнитѣ изби на Топхана.

Картината на затвора е нарисувана въ „Неповиненъ българинъ“ съ цѣлия си ужасъ. Тамъ е дадено и психичното състояние на младия патриотъ, който, отчаянъ и стопенъ отъ влага и терзания, оставилъ всичко на Бога!

Едва следъ шесть месеца вратата на килията въ подземие се отваря, и Раковски чува нѣкакъвъ страхотенъ гласъ да го зове. Като опоенъ отъ силна отрова, той напраздно се мжчи да стане. Силитѣ му сж го изоставили. Запrietата трѣбвало да го вдигнатъ и да го заведатъ предъ сжда.

Раковски описва подробно и художествено блестящата сждебна зала, надъ подземие, въ което е билъ затворенъ. Стражата отваря вратата и пуска вжтре Раковски, като призракъ, отъ гробъ изваденъ. Сждиитѣ плахо се споглеждатъ. Прислугата е изпждена, вратитѣ здраво затворени. Председателтъ се обръща гнѣвно къмъ подсждимия:

— Познавашъ ли ме, знаешъ ли кой съмъ азъ? Знаешъ ли, че азъ направямъ всичко човѣку — убивамъ, заклавамъ, обесвамъ, удавамъ, въ вѣчна тъмница затварямъ? Ние знаемъ всичко, каквото си вършилъ — кажи и ти истината!

— Зная кой сте, отговаря Раковски — зная сжщо, че всичко можете. Но отъ това състояние, въ което безъ право и безъ милость вече ме докарахте, какво повече можете да ми направите? Останала е само една душа у мене — и нея съ благодарностъ ще предамъ Богу. И ако е вѣрно, че душитѣ сж безсмъртни, както пише въ вашия алкоранъ, азъ ще си диря правото на онзи свѣтъ.

Суевѣрнитѣ и фанатични сърдца на сждиитѣ омекватъ. Председательтъ уговаря Раковски съ кротость:

— Нашиятъ господарь, величайшиятъ Султанъ, е многомилостивъ. Който изповѣда грѣшката си, или му отъ милосърдие прощава, или намалява наказанието му. Кажете ми и ти истината, и ние ще те наградимъ, ще те приемемъ на царска служба. Знаемъ всичко — нѣма защо да криешъ истината.

— Щомъ знаете, защо питате мене? Накажете ме! Азъ зная, че съмъ невиненъ и че никому зло не съмъ сторилъ. Кажете ми: убилъ ли съмъ нѣкого, открадналъ ли съмъ нѣщо, фалшиви пари ли съмъ правилъ или съмъ прелюбодействувалъ?

— Ние не те питаме за такива работи, отвръща председательтъ.

Тогава драгоманинътъ при Високата порта Еминъ ефенди се обръща къмъ Раковски:

— Политика кефиети ичунъ сени суалъ едеи-орусъ дживапъ веръ. (За политическо дѣло те питаме, дай ответъ).

— Азъ политика що е не знамъ, и не разбирамъ що ме питате. Политика е комплиментътъ, който отдаватъ френцитѣ помежду си, а особено на женитѣ. . . Обаче, азъ когато бѣхъ въ Франция, се срамувахъ да си свалямъ капелата и да си кърша тѣлото предъ жена — мжжкото ми честолюбие се противѣше на това сложно и непотрѣбно дѣло . . .

Гнѣвъ и ярость обхващатъ председателя. Той отново предупреждава своеволния и гордъ балканецъ, че ще го накаже. Но Раковски повтаря, че е невиненъ и иска сждитѣ да му кажатъ, за какво деяние го сждятъ.

Пристигатъ стражари и човѣкоубиецътъ тъмничаръ, които завеждатъ Раковски пакъ въ влажната тъмница. Блѣсъкътъ на сждебната зала и свежиятъ въздухъ оставатъ назадъ като съновидение.

На другия день, по сжщия начинъ, е разпитанъ и бащата. Лъжатъ го, че синъ му е призналъ „всичко“. Но лъжата не помага. Стойко знае само едно: че сж невинни и призовава милостъта на сждитѣ. — „Пожалете поне старинитѣ ми!“! приключва той своята изповѣдь. Тогава му било показано клеветническото писмо на котленскитѣ гръкомани. И по него Стойко далъ своето обяснение. Сждътъ го изслушалъ. „Ние друго търсѣхме, рекли сждитѣ — но намираме, че всичко е чиста мълва и разпри между съграждани“.

Решаватъ да освободятъ двамата подсждими отъ веригитѣ и да ги поставятъ заедно въ една по-чиста стая.

— „Баща и синъ стояха неподвижни и се гледаха унесено, безъ да си продуматъ. Чудѣха се, съ какви думи да благодарятъ на Бога, който благоволи да ги събере пакъ живи . . . Брадитѣ и коситѣ имъ бѣха разрошени, дълги до поясъ, лицата имъ бѣха като на мъртъвци, дрехитѣ имъ изгнили и позеленѣли отъ мухълъ“.

Радостъта имъ не била за дълго. По доносъ на Патриаршията и на князь Богориди Високата порта не уважила решението на Топханийския сждъ за освобождаване на двамата мжченици, а заповѣдала да ги хвърлятъ въ общия затворъ за седемъ

години. Тамъ Стойко и синъ му попаднали между вулгарни престѣпници, носители на страховити пороци.

Отъ тукъ нататкъ тѣ започватъ да се борятъ за свободата си чрезъ подкупи и скѣпо плащани ходатайства. Разни „застѣпници“ ги учели да даватъ прошения до министритѣ и до Султана.

Враговетѣ имъ въ Котелъ сѣщо не стоели мирни. Тѣ, подъ страхъ отъ преследване, забранили на населението да общува съ домашнитѣ на Раковски; да не имъ даватъ никаква помощъ или утѣха. Дори свещеникътъ не можело да иде да свети вода въ Стойковия домъ и въ домоветѣ на дѣщеритѣ му.

Но имало добри котленци, представители на „народната партия“, особено Стоянъ Жековичъ, които неуморно действували за освобождаване на затворницитѣ. Тѣ знаели всичко, каквото вършели Патриаршията и Богориди и постоянно давали изложения за невинността на Стойка и сина му. Имало дори и турци, които подписвали тия изложения-молби. Само старейшинитѣ не се умилостивявали, защото сѣ се страхували, че пакъ ще имъ искатъ смѣтка за общитѣ каси.

По едно време за сѣдбата на двамата затворници се заинтересували нѣкои отъ живѣещитѣ въ Цариградъ европейци. Единъ посланикъ дори ходилъ предъ висшитѣ власти да изтъква тѣхната невинность — но органитѣ на Патриаршията и Богориди, жестокостъта на които е описана най-картинно въ „Неповиненъ българинъ“, съ нови клевети осуетявали спасението имъ. За подкупи и платени ходатайства Стойко Поповичъ разнесълъ цѣлия си имотъ — близу единъ милионъ турски грошове... Едва презъ лѣтото на 1847 година, откакъ става

великъ везиръ напредничавиятъ Решидъ паша, двамата страдалци биватъ оправдани и освободени. Тѣ поискали наказание за клеветниците си, но отъ Високата порта имъ отговорили, че имали грѣхове да теглятъ и намѣсто да дирѣли възмездие, по-добре било да се молѣли на Бога за здравето на Султана . . .

V

Отклонение въ жизнената линия на Раковски.

Адвокатъ и търговецъ.

Непреклонниятъ, но вече смазанъ, беденъ като просякъ и остарѣлъ, Стойко Поповичъ се примирява съ сждбата си. Той тръгва за Котелъ съ следното „препоржчително“ писмо отъ Богориди: „Приносящиятъ настоящето ми, чорбаджи Стойко, страдалъ дълго време поради лошото и непристойно възпитание на сина си Сава, се освобождава вече благодарение на Високата милостъ и челолюбие и се връща въ отечеството си, като се обещава да живѣе добре и смирено съ съгражданитѣ и да се ограничава съ алъшъ-веришътъ си.“ Съ други думи: Стойко е далъ обещание, че не ще дири смѣтка нито за общитѣ имоти, нито за собственитѣ си страдания. Колко усилия е трѣбвало да направи надъ себе си гордиятъ водачъ на еснафа, за да сведе глава предъ всевластието на старейшинитѣ! Той знае, че тѣ сж дали надъ 70,000 гроша общински пари, за да ги държатъ — него и сина му — въ затворитѣ; знае, че могатъ да дадатъ още толкова за окончателното имъ съсипване. . . Съ какво би могълъ да имъ противостои сега, когато е разоренъ, сетенъ сиромахъ?

И тръгналъ Стойко смирено за Котелъ. Посрещнали го приятелитѣ му изъ народа — ония, които и презъ време на тритѣ затворнишки години не го забравяха и дирѣха дори и султана, за да му кажатъ истината за Стойковата невинность. Но

Стойко вече билъ съ изгубена вѣра. Той линѣлъ като разбито отъ грѣмотевици дърво и на 8 августъ 1853 година издѣхналъ, оплакванъ отъ всички честни и родолюбиви котленци¹⁾.

Младиятъ Раковски останалъ въ Цариградъ. Той сега изоставилъ плановѣтъ за революция и решилъ да направи всичко, но да върне предишното състояние и стопанската независимостъ на своя родъ. Нѣмалъ срѣдства, за да се залови за търговия, но можелъ да се отдаде на адвокатство, защото знаелъ добре турския езикъ и канцеларския редъ въ Цариградъ. „Позналъ бѣхъ—пише Раковски на Ив. С. Ивановъ — много турски чиновници, даже и нѣкои отъ министритѣ, които показваха турско съжаление къмъ мене, ужъ защото съмъ билъ пострадалъ невинно и ме подпомагаха, да мога да използвавамъ нѣщо, като крадѣха и тѣ отъ царскитѣ приходи“²⁾. Въ скоро време Раковски забо-

¹⁾ За смъртъта му Кръстьо Раковски пише: „Съ него изчезна единъ народенъ вождъ, 35 години защитявалъ сръчно и смѣло котленското бедно население отъ турски зулуми и чорбаджийска алчностъ. Неговата смъртъ била едно голѣмо събитие за Котелъ. Скромната едновременска едноетажна кжщица съ низъкъ, но широкъ чардакъ и просторенъ дворъ се била изпълнила съ народъ. Всрѣдъ общия плачъ на роднини и приятели се издигалъ пронизителенъ гласъ на колѣничили, отдѣсно и лѣво на неговата левентъ снага, две котленски плакачки, дветѣ знаменити „крайчанки“, прочути съ своето умение да нареждатъ експромто безконечни мелопеи. Лесно е да се разбере, какви патетически мотиви намираха тѣ въ живота и личността на този страдалецъ; какво дълбоко впечатление върху нажаления отъ смъртъта народъ е произвеждалъ тѣхниятъ жестъ, когато тѣ посочватъ на умрѣлия — на когото подъ обшититѣ съ коприненъ гайтанъ тъмно-сини сукнени крачоли и подъ набранитѣ ржкави на аления капутъ се виждатъ още ржбитѣ отъ желѣзнитѣ пранги.“ (Сборникъ, „Мисълъ“, I, 170—171).

²⁾ Съчинения, стр. 15.

гатава толкова много, че започва да взема участие въ откупване на различни видове данъци. Тия му предприятия бивали особено широки по времето, когато финансовъ министъръ станалъ неговиятъ личенъ приятель Хюсни ефенди. Сътрудници и съветници на Раковски били и двамата синове на Вълко Чалъковъ — Атанасъ и Никола. Тѣ му съобщавали, кое отъ предприятията, съ които се е заемалъ, може да разчита на успѣхъ¹⁾. Тѣй, на 1849 год. той откупилъ правото да събира всички берии и данъци отъ прочутия тогава Узунджовски панаиръ. На другата година откупилъ срещу 800 хиляди гроша пловдивския интизапъ. И въ дветѣ тия предприятия той претърпѣлъ голѣми загуби и си навлѣкълъ страшни неприятности. Двама видни турци — сарафитѣ Замбоолу и Мустафа бей, отъ които той е заемалъ голѣми суми, го преследвали години наредъ, а единиятъ отъ тѣхъ дори го осждилъ на тримесеченъ затворъ (отъ септемврий 1850 година). Дългътъ къмъ тия двама кредитори останалъ неизплатенъ и следъ излизането на Раковски отъ затвора. Този дългъ е билъ баснословно голѣмъ — само на Мустафа бей нашиятъ романтикъ-търговецъ е трѣбвало да брои 1,000 кесии сребро! За тия кесии турскиятъ сарафинъ преследвалъ Раковски и десетъ години по-късно, въ Бѣлградъ, като подирилъ съдействие по дипломатически пѣтъ, пѣкъ и самъ ходилъ въ сръбската столица. Раковски го посрещналъ враждебно и го натирилъ отъ квартирата си.

Въ Цариградъ той е откупвалъ берии и данъци и за Т.-Пазарджишко и Сливенско, но все завършвалъ съ загуби. По едно време решилъ да

¹⁾ Подробности по търговскитѣ увлѣчения на Раковски вижъ у Д-ръ В. Сл. Киселковъ — „Изъ живота на Раковски въ Цариградъ“. — Сп. БАН., кн. 16.

става индустриалецъ — искалъ да строи спиртна фабрика. Сега пъкъ за съдружникъ взелъ единъ полякъ. . . Изобщо, въ туй време, откакъ излиза отъ тъмницата до 1853 година, Раковски е въ непрекъснатата треска. Неговата интелигентность и несравнимата му енергия му отварятъ много пътища къмъ лично преуспѣване въ турската столица. Самъ Раковски, обаче, все още нѣма опредѣлени стремежи въ живота. Явно е, че личното щастие не го влѣче. Той се впуска въ голѣми търговски предприятия нѣкакъ случайно, може би, за да уравни самолюбието си, тъй горчиво пострададо презъ време на затворничеството — но че самъ той е схващаль, че не е за търговецъ и че има нѣкакво по-висше призвание отъ това да трупа пари, съ съмнителното съдействие на турци, личи отъ постоянната му тревожностъ и отъ собственитѣ му признания:

„Колкото и да забогатявахъ чрезъ туй занимание, нѣмахъ никакво удоволствие, понеже познавахъ всички страдания на нашия беденъ народъ и виждахъ, че отъ день на день той попада въ по-голѣмо угнетение. Неговото просвѣщение се забраняваше отъ гръцкото свещенство, което употребяваше всички безчестни и лукави сръдства, за да държи нашия беденъ народъ въ духовно робство . . .!“

По едно време Раковски пише на баща си да издигне новъ домъ и да му намѣри мома, защото билъ решилъ да се прибере въ Котелъ и тамъ да се задоми. Бащата съ радостъ избралъ бждещата си снаха и съобщилъ на сина решението си, но последниятъ билъ забравилъ вече тия си желаня.

Въ Цариградъ българската колония живѣла извънредно активно и се борѣла за черковна независимостъ. Разочарованиятъ отъ търговията Раков-

ски, който отдавна бѣ вече свързанъ съ църковното движение, чрезъ личното си приятелство съ Бозвели и Илариона, сега може пакъ да намѣри своето призвание като деецъ въ народностното движение. Мечтитѣ за лично благополучие и семейно щастие сж изоставени — тѣ изглеждатъ дребни, нищожни, дори и престѣпни, защото могатъ да се осжществятъ само по нечестенъ пѣтъ, чрезъ обща работа съ подтисниците. Срещу тѣхъ стои зовѣтъ на Родината, който, освенъ нравствено удовлетворение, обещава и слава: Раковски може да стане историческа личностъ. Тия възможности пленяватъ отсега нататѣкъ душата му все по-силно.

На 4 юний 1848 год. въ влажнитѣ подземия на Хилендаръ починалъ Неофитъ Бозвели. Неговата смъртъ внесла униние и дълбока печаль всрѣдъ цариградскитѣ българи, но тѣ не скръстили ржце. Борбата за българска църква продължила. Съ съдействие на Александъръ Екзархъ, Богориди и други влиятелни лица, Патриаршията се съгласила да се създаде въ Цариградъ българска черква. За туй билъ издаденъ и специаленъ ферманъ. На 9 октомврий 1849 година българската черква, именувана „Св. Стефанъ“, издигната въ подаренъ отъ Богороди домъ на Фенеръ, до Златния рогъ, бива тържествено осветена. Тази черква отсега нататѣкъ обединява българитѣ и имъ служи като здрава крепостъ срещу Патриаршията, която се помѣщавала почти непосредствено до „Св. Стефанъ“. Презъ 1851 година за епископъ-предстоятель на българската черква билъ назначенъ австрийскиятъ сърбинъ Ст. Ковачевичъ, бившъ монахъ въ Рилската обитель, интеллигентенъ човѣкъ, но авантюристъ, завършилъ днитѣ си печално изъ сръбскитѣ манастири¹⁾.

¹⁾ За Ковачевича вж. у Ст. Станимировъ — „Ст. Ковачевичъ, епископъ Лаодикийски“, „Известия на народния етнографски музей“. Год. II, кн. 1 и 2, а за българската чер-

Въ фермана за построяване на „Св. Стефанъ“ за първи път е призната българската народност като отдѣлно съществуваща въ Отоманската империя. Той е и пръвъ пробивъ въ крепостта на Патриаршията. Освенъ туй, разрешаването да се построи българска черква показва, че българскиятъ елементъ въ столицата е билъ значителенъ по численостъ и съ признати вече културни права. Оттукъ нататкъ пъкъ самата черква става пръвъ факторъ за народностна дисциплина всрѣдъ българитѣ, особено всрѣдъ еснафитѣ. По признанията на Раковски за българската черква най-много е работило „абаджийското общество“, подпомагано отъ други еснафи. Тѣ вече сж наброявали нѣколко десетки хиляди, организирани, дисциплинирани, съ будно народностно съзнание.

За духовното родство и непринудената патриотична сговорчивостъ на българскитѣ занаятчии отъ онова време ние можемъ да сждимъ косвено отъ едно описание на полския писателъ З. Милковски (Т. Т. Йежъ), който, предавайки какъ сж били пренесени останкитѣ на великия поетъ и патриотъ Адамъ Мицкевичъ, починалъ отъ холера въ Цариградъ на 14. XII. 1855 година, пише:

„Бѣше декемврийски день, мраченъ и мъгливъ — понѣкога мъглата се превръщаше въ ситенъ дъждъ, който ни измокряше. Улицата бѣше потънала въ калъ. Бѣше струпанъ много народъ. . . Когато се изкачихме на Пера (за къмъ черковата св. Антонио), предъ очитѣ ни се откри картина, колкото неочаквана, толкозъ и трогателна. . . Следъ

ква на Фенеръ у Раковски — „Князь Богориди и българската черква въ Цариградъ“. Съчинения, стр. 391; Н. Начовъ — „Цариградъ като културенъ центъръ на българитѣ до 1877“, стр. 18 и нат.; Проф. М. Арнаудовъ — „Неоф. Бозвели“.

насъ, сякашъ нѣкоя рѣка въ улицата, се движеше гжсто множество отъ хора съ черни калпаци. Началото на това шествие стигаше до насъ, а краятъ му се губѣше негде далечъ. Тѣзи хора вървѣха мълкомъ, слѣти въ едно чувство. По сърѣдоточенитѣ имъ лица се четѣше, че тѣ ни съчувствуватъ въ нашата скръбъ. Тази за насъ изненада се дължеше на българитѣ. Тѣ бѣха дошли да изразятъ своята почитъ къмъ гения на славянската поезия... Тази манифестация, която българитѣ извършиха естествено, безшумно, по своя воля, заслужава да бжде спомената и отбелязана. За насъ тя бѣше голѣма изненада. . . Когато се връщаме отъ пристанището, на улицата движението бѣше пакъ както обикновено. Българитѣ дойдоха, безъ да ги кани нѣкой, изпълниха своя дългъ къмъ поетичния гений, който озарява славянството, и то тъй както трѣбва да се изпълни всѣки дългъ“¹⁾.

Въ срѣдата на тия дисциплинирани, въодушевjavани отъ чувства за национална и славянска солидарностъ български еснафи се е движелъ вече и Раковски. Гоненъ отъ турското правителство, защото не можелъ да се отчете за откупенитѣ данъци, оклеветяванъ отъ Патриаршията и отъ князь Богориди, той, съ „язва неизцелима“ въ сърдцето, се решава да „действува непосредствено за нашия народъ“. Той е схваналъ, че първа необходимостъ за напредкъ на българитѣ е свободната църква и свободното народностно училище. Най-злиятъ народенъ врагъ той вижда въ лицето на Патриаршията. И затуй дава пълно съдействие на борбата за издигане на българска черква въ Цариградъ. На приятеля си Ив. С. Ивановъ Раковски изповѣдва покъсно: „Смисли, приятелю, каква радостъ и веселие

¹⁾ Н. Начовъ. Цариградъ като културенъ центъръ на българитѣ до 1877 год., стр. 9.

добихъ, когато се даде този султански знаменитъ за насъ, българитъ, ферманъ. Знаменитъ, казвамъ, защото колкото фермани сж издавани за България следъ падането ѝ, въ нито единъ не е писано Българский народъ, а Римлянский, т. е. Румъ Милети! . . . А този пише: „Булгаръ Милетине рухсатъ вермиштаръ меджедетенъ клисе ихтасъ ве бина етмекъ аситаней алиеде Фенеръ дживаранда“ и проч.

„Приятелю, продължава Раковски, не мисли, че азъ искамъ да ти се представя тукъ важно лице съ тия мои исторически сказания и че не познавамъ, колко е трудно да пише човѣкъ самъ за себе си. Азъ съмъ далечъ отъ тая мисль . . .“¹⁾ Раковски изтъква, че за дѣлата му въ Цариградъ ще говори историята и всички свидетели, които сж били близу до него презъ ония години. Явно е, че той счита себе си за единъ отъ първитъ деятели за издигане на българската черква въ Фенеръ. За патриотичния сантиментализъмъ на Раковски отъ това време свидетелствуватъ нѣкои записани отъ самия него сънища, разкриващи видения отъ родното мѣсто, пълни съ патриахална чистота и загатващи за бѣдещи слънчеви дни.

*

Въ плана за житие, което е трѣбвало да напише, но за жалость, не успѣлъ, Раковски отбе-

¹⁾ Писмото до Ив. С. Ивановъ е отъ 1858 год. Деветъ години по-късно Раковски предприема да пише житието си, отъ което сж запазени само 12 ржкописни страници, и тамъ пакъ проявява сжщата скромность по отношение на себе си. Страхува се да не излѣзе самохвалко. „Най-мжчното нѣщо на свѣта за одного добросвѣстнаго чьловѣка е да пише самъ за дѣлата си или житието си“ и той никога не би дръзналъ „на такова едно нѣщо, ако описанитъ ми дѣла не бѣха имали една твърде тѣсна свръзка съ отечеството ми, което съмъ отъ нѣжна още младость пламенно любиль и на което цѣлия си животъ драговошно съмъ искалъ да посветя“.

лязва като отдѣлна точка (41): „Сношенията ми съ поляцитѣ, а особено съ Чайковски, потурчения днесъ Садѣкъ-Паша“. И Чайковски въ своитѣ мемоари отбелязва, че Раковски е билъ между младитѣ българи, които се сблизили съ него въ Цариградъ¹⁾.

Чайковски е билъ агентъ на князь Адамъ Чарториски, голѣмъ дипломатъ, нѣкогашеъ министъръ на външнитѣ работи въ Русия, а сетне, главенъ организаторъ на полскитѣ борби за свобода. Следъ неуспѣха на полското въстание отъ 1830 година Чарториски избѣгалъ въ Франция и оттамъ организиралъ полската емиграция²⁾.

Една група поляци, на чело съ Чайковски, по препорѣка на Чарториски, дошла въ Турция, която тогава е най-яркиятъ неприятель на Русия. Но въпрѣки националнитѣ и дипломатически стремежи на тия поляци, Чайковски и другаритѣ му не били враждебни на българското национално движение. Тѣ дори му услужвали, като гледали да го насочатъ тѣй, че да не е непремѣнно враждебно на турската властъ. Българитѣ, споредъ Чайковски, трѣбвало да се развиватъ подъ защитата на султана. На тия разбирания не били чужди и нѣкои отъ българскитѣ водачи. Лично Раковски по това време сжщо тѣй е възлагалъ много надежди на поляцитѣ. Но

¹⁾ Вж. К. Суходолска — „Мемоаритѣ на Чайковски“. СБНУМ, кн. X, 1894.

²⁾ Чарториски виждалъ по-ясно отъ агентитѣ си въ Турция, че българи, сѣрби и гърци ще наследятъ отоманското владичество и затуй гледалъ да съдействува за сблизение между всички християни въ империята, които, като се освободятъ, да се организиратъ въ една конфедерация, която единствена би могла да запази силата и независимостта на всѣка националностъ по отдѣлно. Вж. Хенрик Батовски — „Један полски претеча Балканске уније“, Кнѣига о Балкану, т. II, 1937 год., стр 172.

после, когато се отдалечилъ въ Бѣлградъ, дѣлото на поляцитѣ, особено тѣхната услуга на католическата пропаганда, му се вижда опасно и той пише ядовито противъ Чайковски и противъ всички, които искатъ на Балкана да правятъ „Поляшко царство“.

Чайковски, като полски патриотъ, работилъ преди всичко за своето отечество. Но той е влияелъ благотворно надъ българитѣ, като имъ е изтъквалъ, че тѣ сж длъжни, преди всичко, да просвѣтятъ колкото може повече своя народъ. Отъ друга страна, Чайковски е проповѣдвалъ и солидарность между южнитѣ славяни — въ пълна хармония съ разбиранията на Чарториски за южнославянска федерация. Той, на примѣръ, е насърдчавалъ сърбина Константинъ Огняновичъ, който е работилъ съ удивителенъ патосъ и съ славянска искреность за българското възраждане. Въ предговора къмъ своето „Житие Светаго Алексия, челоуѣка Божия“ (Будимъ, 1833 г.) Огняновичъ се обръща къмъ българитѣ: „А вие що сте, о българи! Еда и вы не сте потомци тогоже истаго народа, коего су росси, серби и прочи? И не е ли срамота да се стидите славнѣйшаго имени?“... Тия думи сж съвсемъ въ стила на Паисиевата история. Нейниятъ патосъ се чувствува не само въ обръщението на благородния сърбинъ, дошелъ да просвѣщава българитѣ, но и въ книгитѣ на всички български писатели отъ епохата на Възраждането — особено въ тия на Раковски.

VI

По време на Кримската война. Връщане към революционния идеалъ.

Презъ февруарий 1853 год. пристигналъ въ Цариградъ князь Меншиковъ, обкржженъ съ блѣскава свита. Той настоявалъ предъ султана да признае на Русия правото да се грижи за християнското население и едновременно искалъ да се ограничатъ правата на католицитѣ върху Божия гробъ. Дохождането на княза извикало общъ възторгъ въ българския народъ. „Всѣки българинъ съ радостъ чакаше и уже бѣ увѣренъ за свое освобождение отъ турско иго. Всички българи се решиха да съдействуватъ по всѣкакъвъ начинъ на това. Ние, нѣколко българи въ Цариградъ, съставихме жалба отъ страна на българския народъ и я принесохме Князу Менчикову, който ни обеща, че ще я привручи дето е удобно“.¹⁾

Русия бѣ водила вече нѣколко войни съ Турция и християнското население, особено българитѣ, бѣха свикнали съ мисълта, че свободата имъ ще дойде чрезъ руското оржжие. Тритѣ по-раншни договори — Кючукъ-Кайнарджанскиятъ отъ 1774 г., Букурещкиятъ отъ 1812 год. и Одринскиятъ отъ 1829 год. не можаха да извоюватъ нищо за българитѣ, но тѣ постепенно разкриха пжтищата, по които ще тръгне новата история на Балкана. И сега,

¹⁾ Писмото до Ив. С. Ивановъ. Съчинения, стр. 16. Вж. сжщо „Предвестникъ Горскаго пжтника“. . . Нѣколко рѣчи о събытіи въ Българіиж въ лѣт. 1853 до лѣт. 1858“ Съчинения, стр. 45.

когато пристигналъ князь Меншиковъ съ толкова блѣсъкъ и важностъ, събудениятъ вече български народъ не можелъ и да се съмнява, че краятъ на турското владичество е настъпилъ. . .

Но не тъй сж мислѣли факторитѣ отъ Западна Европа. Англия и Франция, загрижени отъ руското надмощие, съветватъ Турция да не приема предложенията на Русия. И Портата се вслушва въ тия съвети. Меншиковъ прекъсва преговоритѣ и скъсва дипломатическитѣ връзки съ Турция. Презъ май той напуска Цариградъ, а на 14 юний Николай I издава манифестъ за война. Тая война, както е известно, приключи лошо за Русия. Англия и Франция се притекоха на помощ на Турция и следъ като превзеха презъ августъ 1854 год. Севастополъ, наложиха Парижкия миръ (18 мартъ 1856 год.)¹⁾.

Много българи участвуватъ като доброволци въ руската армия и биватъ наградени отъ командувания рускитѣ войски князь Горчаковъ. Приятельтъ и съгражданинътъ на Раковски Ив. Кишелски получилъ подаръкъ златна сабя и постепенно достигналъ чинъ генералъ.

Съ войскитѣ на князь Горчаковъ при Силистра се билъ срещу турцитѣ, като младъ офицеръ, и графъ Левъ Толстой, който дава въ писмата си отъ онова време крайно интересни описания на българскитѣ страдания и изселвания²⁾.

Раковски по туй време е билъ обхванатъ отъ патриотическа страсть. При обявяване на войната той можалъ да прочете тайната прокламация до българитѣ отъ руския фелдмаршалъ Паскевичъ —

¹⁾ За дипломатическитѣ и други последици на този миръ вж. у про ф. Г. П. Геновъ — „Източниятъ въпросъ“, т. II. Университетска библиотека — София — 1926 год.

²⁾ Вж. Г. Константиновъ — „Левъ Толстой и България“, София, 1929 год.

Еривански, съ която се съобщавало, че целта на руситѣ е да защитятъ еднороднитѣ православни братя отъ турския произволъ. Раковски, заедно съ всички будни българи отъ Цариградъ, дири начини и срѣдства, за да се притече нѣкакъ въ помощъ на рускитѣ войски. Пжтищата и целитѣ на поляцитѣ и на всички католишки мисионери му се виждатъ опасни. Той не може да прегърне разбирацията на Драганъ Цанковъ, идеологъ на униятството, а отъ друга страна много мжчно може да намѣри начинъ за приобщаване къмъ освободителната руска акция. Тогава именно, заедно съ нѣколцина приятели, решаватъ да образуватъ едно тайно общество, съ цель да постжпватъ на турска служба и по този начинъ, отъ една страна, да прѣчатъ на турскитѣ насилия надъ българитѣ, отъ друга, да подготвятъ народа за бунтъ и за евентуална помощъ на руситѣ. Едновременно, тия българи — турски чиновници, е трѣбвало да донасятъ въ лагера на рускитѣ войски сведения за състоянието на неприятеля.

Раковски е можалъ лесно да получи една повисока служба, благодарение на туй, че е билъ членъ на дервишката секта „бекташи“ и се е ползувалъ съ довѣрие въ влиятелни турски срѣди. Той, може би, нарочно е влѣзълъ въ тая свободолюбива секта — възползуванъ отъ отличнитѣ си знания на турски, арабски и персийски езици — за да може да извлеча добрини за дѣлото на своя народъ¹⁾. Въ „Горски пжтникъ“, особено въ забележитѣ къмъ поемата, сж дадени доста прѣки указания за сжщността на тая секта — въ автобиографичнитѣ

¹⁾ За членуването на Раковски въ сектата на бекташитѣ пълни сведения дава г. проф. М. Арнаудовъ въ труда си „Нѣколко тъмни епизода отъ живота на Раковски въ 1853 — 54 год.“ Годишникъ на Софийския университетъ — историко-филологически факултетъ, книга XXXIII. 1937 г

си трудове, обаче, Раковски избѣгва всѣкакви признания за членуване при бекташитѣ. Явно е, че не желае тоя моментъ да се взема подъ внимание, когато ще се сѣди за живота и дейността му. Но ясно е, че Раковски е билъ членъ на тая секта и службата, която му дава министъръ Мехмедъ-Али Паша, именно „първий тълмачъ“ (dragoment) при главния турски воененъ станъ, сигурно е въ зависимостъ отъ туй членство. Той миналъ презъ нѣкои главни български градове и навсѣкжде устроилъ съгледвачески групи, които трѣбвало да му донасятъ за движението на турскитѣ войски.

Стига въ Калоферъ и отъ тамъ, презъ Сърбия, изпраща своя помощникъ Иванъ Бацовъ при рускитѣ войски, за да имъ съобщи намѣренията на казаното „тайно българско общество“.

VII

Войвода на хайдушка чета.

Преди да може да влѣзе въ връзка съ руситѣ, Раковски бива издаденъ. Главнокомандуващиятъ Юмеръ паша заповѣдва да го арестуватъ и да го заведатъ предъ главния станъ въ Шуменъ, гдето да бжде сѣденъ като руски шпионинъ. Не билъ разстрелянъ само защото назначението му за тълмачъ било станало съ ферманъ, а въ такива случаи законитѣ задължавали провинениятъ да бжде сѣденъ въ Цариградъ. Втори пѣтъ административни формалности спасяватъ нашия революционеръ отъ бесилка.

Подъ строга стража, съ донесение, което зле излага нашия патриотъ, Юмеръ паша го изпраща презъ Балкана за столицата.

„Азъ знаехъ, пише Раковски до Ив. С. Ивановъ, каква сѣдба ме чакаше въ Цариградъ, то естѣ — смъртъ — и затова се решихъ да диря срѣдство, за да отбѣгна, което благополучно успѣхъ да извърша по пѣтя въ наша Стара майка планина.“

Какъ се е спасилъ отъ конвоя на Юмеръ паша — Раковски самъ нищо не ни е казалъ. Биографитѣ и близкитѣ му разказватъ въ връзка съ неговото освобождение въ Балкана най-увлѣкателни, героични или анекдотични епизоди. Едни рисуватъ, какъ Раковски съ една малка пиличка простѣргалъ веригитѣ и, следъ като убилъ пазача си, хваналъ планината; други изкарватъ спасението му дѣло на приятели, които нападнали конвоя; трети поставятъ освобождението на единъ тѣй опасенъ врагъ на Турция като дѣло на по-раншния съдружникъ на

Раковски, Мустафа бей, който ужъ искалъ да прави Раковски свой зеть и пр. ¹⁾.

Все тъй неизяснена и малко тайнствена остава дейността на Раковски и по-нататкъ. Отъ автобиографичното писмо знаемъ, че той тайно пристигналъ и живѣлъ въ Цариградъ. Като научилъ, че рускитѣ войски минали Дунава, събралъ веднага дванадесетъ избрани момци българи и като ги заклелъ въ светото причастие чрезъ „свещени български лица“, тръгналъ за Стара-планина. Какъ е успѣлъ да въоръжи тая своя чета — остава неизвестно. Той потеглилъ отъ Цариградъ презъ юний 1854 година и въ началото на юлий стигналъ околноститѣ на Котелъ.

Туй хайдутство, което е удовлетворило единъ постояненъ поетиченъ и патриотиченъ блѣнъ на романтичния Раковски, е въ връзка съ всичкитѣ му цариградски планове за възбуждане на българския народъ. И съ поляцитѣ той по-рано е преговарялъ за едно българско въстание. Чайковски смѣталъ чрезъ него да привлѣче вниманието на Западна Европа срещу Русия.

Сега Раковски организира чета, за да иде на помощъ на руската войска. Като стигналъ, съ нѣколко романтични епизода, до Преславския балканъ, той изпратилъ свои хора да отидатъ въ Силистра при руситѣ. Въ туй време обиколилъ нѣкои манастири и села, като възбуждалъ патриотични настроения въ населението и се запозналъ съ нѣкои исторически и битови български ценности. Вестителитѣ му донесли скръбното съобщение, че руситѣ отстъпвали отвъдъ Дунава. „Това зарази моето сърдце и ме докара до отчаяние“ — признава Раковски на Ив. С. Иванова. „Но нѣмаше що да сторя.

¹⁾ Вж. проф. М. Арнаудовъ — „Нѣколко тъмни епизоди отъ живота на Раковски.“

Трѣбваше търпение и да се дири срѣдство за бѣгане. Есенята настана и въ гората вече не бѣше възможно да се живѣе съ такава горска чета. Трѣбваше да разпоредя моитѣ момци на зимовище и азъ самъ да се оттегля въ нѣкое безопасно мѣсто.“

Раковски възнаградилъ момчетата си и ги изпроводилъ кой накждето желаелъ, а самъ се прибралъ въ Котелъ при близкитѣ си.

Цѣли четири месеца той се криелъ най-напредъ извънъ града, а после въ кжщата на сестра си Нанка. Тукъ се съсрѣдоточава въ своя вжтрешенъ свѣтъ и за първи пжтъ се отдава на творчески съзерцания. Мисълъта и чувствата му работятъ нервно върху проблемитѣ на българската историческа участь.

Раковски е видѣлъ вече лично развалинитѣ на Преславъ и Търново, запозналъ се е съ старинни ржкописи изъ българскитѣ манастири, и разпалената му фантазия е начертала блестящитѣ картини на давшанното минало. Той тамъ вижда славнитѣ походи на Симеона и униженията на Византия. Срещу туй -- предъ него стои плачевната действителностъ на робството, мисълъта за което разяжда чувствителната му и страдна природа. Той пише тжжна автобиография („Неповиненъ българинъ“), въ която описва своитѣ и бащинитѣ си страдания въ затворитѣ, дошли като последица и на социалнитѣ борби между самитѣ българи. Това сж първитѣ тъмнични бележки въ нашата литература, които, съпоставени съ сетнешнитѣ подобни изповѣди на Каравеловъ, Захари Стояновъ, Ив. Ев. Гешовъ, Гр. Пърличевъ и Константинъ Величковъ, разкриватъ изпитанията, понесени отъ водачитѣ на българското народно движение въ борбата за свобода и правда.

Въ кжщата на сестра си Раковски е можалъ да се радва на българскитѣ народни пѣсни, които пѣли събиранитѣ на седѣнка моми. Скрытъ въ нѣкой жгълъ на двора или на тавана, той съ часове слушалъ тжжнитѣ и крѣшни котленски напѣви и се възхищавалъ на девствено чиститѣ народни откровения. Чрезъ тѣхъ той вниква въ етоса на народния духъ и подхранва поетичнитѣ склонности на собствената си душа. Народнитѣ пѣсни, приказки и обичаи сж привличали вниманието му вече съ опредѣлено намѣрение да обоснове върху тѣхъ своитѣ още смжтни теории за величието на българската народностъ и за универсалното значение на стария български езикъ. Раковски вече има етнографски и езиковедски интереси. Той записва народни пѣсни, проучва стари ржкописи, чете историята на Паисия и дири всички указания за една нова, като тая на Паисия, пламенна атестация на родния народъ, която иска непременно той самъ да осжществи. Неговото самочувство е укрепено. Той има и високо съзнание за себе си — дошло като последица на готовността му да извърши героични подвизи въ името на свободата.

Трѣбва да отбележимъ, че една отъ типичнитѣ прояви на нашето народностно възраждане е любовта къмъ патриархалния животъ на народа, къмъ селския битъ, къмъ народното творчество. Указания за тази любовъ намираме още въ историята на Паисий, гдето българската простота и незлобливостъ сж възторжено възхвалени. По нататкъкъ тя се изразява въ препоржкитѣ на Априловъ къмъ нѣкои домашни книжовници: — да събиратъ народни творения, знаейки резултатитѣ, които даде работата на Вукъ Караджичъ. Априловъ въ този случай е подтикванъ отъ Венелина. Последниятъ усилено дири материали, съ които да представи по-внушително

духовнитѣ особености на „древнитѣ и днешнитѣ българи“. По неговитѣ стѣпки трѣгватъ Раковски, Найденъ Геровъ, Ив. Богоровъ, П. Р. Славейковъ, братя Миладинови, Хр. Ботйовъ . . . Тѣй се създаде народоведската традиция въ нашата литература, на която дължимъ най-ценнитѣ и дълбоки български езикови творби и която до день днешенъ сочи най-здравитѣ и неизбродими пѣтища къмъ вѣчнитѣ извори на народната душа.

Въ Котелъ, подъ свежитѣ впечатления отъ хайдушкия походъ изъ Балкана, настройванъ отъ споменитѣ си за чудни изживявания подъ открито небе всрѣдъ вѣковнитѣ гори и отъ народния хайдушки епосъ, Раковски пише и първа редакция на своята прочута сетне поема „Горски пѣтникъ“, гдето лични преживѣлици, легенди и сантиментало-героични видения се сплитатъ въ една вдъхновена, но мѣтна верига отъ изкълчени слова и спѣнати ритми.

Раковски е трѣбвало въ тия дни, когато се е криелъ отъ турци и отъ чорбаджии, да види окончателното пропадане на бащиния си домъ. „Отъ пруста на зетьовата си кѣща, презъ едно малко джамче, той присѣтствува на последния актъ на драмата на баща си. Една волска кола кара по царския пѣтъ къмъ конака покѣщнината на Стойко Чорбаджи: килими, черги, бакѣри и най-отподиръ и самия лисичи капутъ, знакътъ на неговото чорбаджийско достойнство, и кехлибарени чибуци. Чорбаджиитѣ изваждаха на мезатъ останкитѣ на Стойковото нѣкогашно богатство. Намѣсата на роднини отървала отъ цѣлата покѣщнина само едно: капутътъ съ лисичитѣ кожи“.

„Единъ часъ подиръ това, Раковски, облѣченъ въ него, се разхождалъ въ пруста и биялъ си шега съ себе си.“¹⁾

¹⁾ Д-ръ К. Раковски, цит. статия, стр. 171.

Въ Котелъ вече започнало да се шушне за присъствието на Раковски. Стоенето му тамъ ставало опасно, и той трѣбвало да бѣга. На прага на новата 1855 година той, преоблѣченъ въ турски дрехи, добре въоръженъ, напуска завинаги родното си мѣсто, прощава се съ близкитѣ си и на конь заминава за Свищовъ, гдето ималъ добри приятели. Съ съдействието главно на родолюбца Цвѣтко Радославовъ той минава отвъдъ Дунава, въ Зимничъ, и отъ тамъ се отправя за Букурещъ.

VIII

Резултати отъ Кримската война. Борба „чрезъ пресата и сабята“.

Докато е въ Свищовъ, Раковски все още вѣрва, че е наближило времето Русия да освободи българитѣ. Той пише възторженъ маршъ на руския императоръ „отъ Бога нашъ посланъ“ и призовава българитѣ да подкрепятъ рускитѣ войски. Но скоро разбира, че българскитѣ надежди и този пжтъ ще рухнатъ. Европейскитѣ сили сж се заели да сломятъ непремѣнно руската мощъ, което и постигатъ съ падането на Севастополъ презъ августъ 1854 година. Следъ туй се завързватъ дълги преговори, които завършиха съ Парижкия конгресъ (25. II до 18. III 1856 год). За да се успокоятъ малко подтиснатитѣ въ Турция християни и, ако е възможно, да се отклони вниманието имъ отъ Русия, силитѣ създаватъ членъ 9 на Парижкия договоръ, който обещава вѣрски и политически права на раята. Въ връзка съ тия „мѣрки“ на западноевропейската дипломация, султанътъ издаде презъ февруарий 1856 год. Хати-хумаюна ¹⁾.

Когато Раковски минава Дунава, румънскитѣ земи били окупирани отъ турски и австрийски войски. Той не смѣе да се показва изъ Букурещъ, гдето е можело лесно да напомни за браилскитѣ безредия, затуй се оттегля въ имението на сродника си Никола Балкански въ с. Станоя и отъ тамъ

¹⁾ Подробности по решенията на Парижкия конгресъ вижъ у Проф. Г. П. Геновъ — „Източниятъ въпросъ“, т. II, 1926 год.

наблюдава развитието на Кримската война. Душата му е пълна съ отвращение къмъ европейцитѣ, които сж дошли да спасяватъ и затвърдяватъ отоманската диктатура. Въ имението на Балкански Раковски, споредъ собственитѣ си признания, се занимавалъ „веки съ книжевностъ“. Пишелъ „Горски пжтникъ“ и други стихотворни и повестувателни творби.

„Знае ли Европа, колко невинна кръвь се пролива днесъ изъ България отъ турци кръвопийци? Знае ли, колко девиси се безчестятъ и търговци се немилостиво посичатъ и събличатъ? Защо толко небрежение за насъ хладнокръвно показва? Нима ние сме родъ по-долень отъ чернитѣ арапи, за които отколе показва особено старание и се потруди всѣкакъ да попрѣчи на тѣхното заробване? . . .“ На българитѣ сж наложени нови данъци. Отъ тѣхъ искатъ злато и сребро, за да се покриятъ разходите по войната. Ето това е „доброплодието Хати-хумаюново, което европейцитѣ толкова много похвалиха и възвишиха.“

— Европа скоро забравя своитѣ човѣколюбиви обещания. Тя се занимава само съ своята користь. Съ Хати-хумаюна тя е искала да ни заслѣпи. Но българитѣ, които иматъ вече предъ себе си опита съ Танзимата отъ 1839 година, не бива да се показватъ глупави. Да не се увличатъ въ европейската дипломация, а сами да дирятъ спасениего си. —

Тия мисли, изразени въ „Прѣдвѣстникъ Горскаго пжтника“ (Нови-Садъ, 1856 год.) сж завладѣли душата на Раковски въ Румъния, като е следѣлъ резултатитѣ и е черпѣлъ поуки отъ Кримската война. Оставало е само да опредѣли конкретно, какво именно трѣбва да противопостави раята на европейската дипломатическа жестокость. Въ плана за житие ние четемъ: „Началото и конечното ми

решение за открита борба съ турското правителство чрезъ пресата и сабята.“ Явно е, че въ главата на Раковски зрѣе вече мисль за самостояна революционна борба на поробения народъ. Тая мисль, обаче, той изяснява окончателно по-късно. Въ „Прѣдвѣстникъ горскаго пѣтника“, Раковски препоръчва и едно прѣко разбирателство съ Султана. . . Както ще се убедимъ и по-нататкъ, Раковски е постоянно съ нѣкакво раздвоение въ душата си. То е, може би, резултатъ, на неоформена идеология и на единъ буенъ, нервенъ характеръ, който робува извънредно много на моментни увлѣчения и случайни проблѣсвания на мисльта.

Въ Букурещъ Раковски се вживява и въ българската история, събира данни за нѣкогашното българско държавно и книжовно минало, които фантазията му комбинира въ своеобразни картини. Той пише поеми и разкази, въ които участвуватъ, подобно на класическитѣ и лъжекласическитѣ поеми, стари български божества.

Но и тукъ, близу до Букурещъ, Раковски не можелъ да се застои за по-дълго време. Въ „Плантъ-житие“ е отбелязано за „напрасно отлжчване“ отъ княжествата Влашко и Богданско.

Защо е трѣбвало да бѣга отъ Румъния тъй внезапно ?

Нѣкои ранни биографи на Раковски твърдятъ, че той, въ моментъ на възбуда, убилъ нѣкакъвъ влахъ. Други пишатъ, че отишелъ при молдовския князь Н. Богориди, който му далъ щедра субсидия и го посъветвалъ да напустне княжеството¹⁾.

¹⁾ Б. Петровъ — Биография на Георги Стойковъ Раковски, София, 1910 год.; Ч. Поповъ — Чърти изъ живота на Сава Ст. Раковски, Русе, 1893 год.; Ив. П. Адженовъ — Записки отъ живота на Георги Стойковъ Раковски, Русе, 1894 год.; Боянъ Пеневъ — История на новата българска литература, т. IV, часть I.

Както и да е, Раковски заминава за Бѣлградъ и оттамъ се прехвърля презъ октомврий 1856 год. въ Нови-Садъ. Въ автобиографичното си писмо до Ив. С. Ивановъ той пише: „Войната се прекрати и Парижкия миръ се приключи. Нашитѣ бѣлгарски надежди изчезнаха като съновидения. Въ 1856 год. решихъ да ида въ Австрия, а именно въ Нови-Садъ. И отидохъ. Незабавно напечатахъ тамъ една брошурка подъ заглавие „Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѣтника“ и едно обявление за сжщия „Горски пѣтникъ“ и за бѣлгарска една Дневница. Съ тия брошурки дойдохъ отъ Нови-Садъ до Галацъ и ги раздадохъ на разни мѣста въ Бѣлгария, въ Влашко и Богданско, а нѣколко изпроводихъ и въ Русия. . . Отъ Галацъ се завърнахъ пакъ въ Нови-Садъ и почнахъ да издавамъ бѣлгарски вестникъ подъ име „Дунавски лебедъ“ . . .

Но понеже не е ималъ нужднитѣ срѣдства, нито е билъ австрийски поданикъ, Раковски не е можелъ самъ да предприеме редактирането и издаването на казанитѣ вестници. Тукъ именно го е подпомогналъ единъ отъ водачитѣ на сръбската интеллигенция тогава — Данило Медаковичъ, който въ Нови-Садъ ималъ своя печатница и отъ 1852 год. издавалъ в. „Сръбски Дневникъ“ — „за онова време единъ отъ рѣдкитѣ политически вестници въ цѣла Австрия“¹⁾. Едновременно Медаковичъ издавалъ и литературенъ вестникъ — „Седмица“, до 1854 г. редактиранъ отъ него, а после предоставенъ на нарочитъ комитетъ. Съ тия два вестника Медаковичъ е пръвъ изразителъ и водачъ на сръбското обществено мнение и на сръбската литература. Той пише и издава редица книги за просвѣта на народа и

¹⁾ Йован Скерлич — Омладина и ъена книжественостъ (1848—1871) — ново исправљено издање у редакцији Владимира Ћоровића. Београд, 1925 г., стр. 55.

обединява около себе си най-добри писатели и напредничави общественици.

По време на Кримската война, непосредствено преди да дойде Раковски въ Нови-Садъ, Медаковичъ заема съ своя „Србски Дневник“ явна русофилска позиция. Това му създавало много неприятности съ австрийската власт, която не можела да търпи единъ „адвокатъ на Русия“ и ревностенъ защитникъ на православието.

Медаковичъ е билъ човѣкъ високо образованъ, докторъ по философия отъ Берлинския университетъ, пъленъ съ неизчерпаема енергия. Неговитѣ статии, истории, критики сж, преди всичко, поучителни. Той се старае да събуди славянско съзнание въ читателитѣ, затуй сведенията, които даватъ вестницитѣ му, сж почти изключително изъ живота и литературата на славянитѣ¹⁾.

Съ този културенъ и буденъ сърбинъ се сближава и нашиятъ Раковски. Тѣй той опознава цѣлото модерно просвѣтителско движение на славянитѣ въ Австрия и въ младото сръбско княжество. Сближава се и съ представителитѣ на сръбската литература, събрани въ Нови-Садъ, гдето имали на разположение нѣколко печатници и будно, просвѣтно сръбско общество.

Раковски почва своята дейность като публицистъ напълно подъ влиянието на Медаковича. Като него и той пуска за българитѣ два вестника — единъ политически и другъ литературенъ („любословний“), като именува първия Българска Дневница — съвсемъ по подобие на „Србски Дневник“. Той списва вестника си въ духа на Медаковичевитѣ статии, като много отъ материалитѣ превежда направо отъ „Србски Дневник“ или „Седмица“. Пакъ подъ влия-

¹⁾ Вж. подробно у Скерлича, цит. съч., стр. 53 нат.

ние на Медаковича, пише писма до видни българи въ Влашко и Одеса, за да се основе въ Нови-Садъ едно българско общество, което да подкрепи издаването на неговитѣ вестници и да стѣкмява общодостѣпни книги по българска история. Този му починъ не успѣлъ. Трѣбвало самъ, подкрепянь отъ Медаковича, да списва „Българска Дневница“. Все тамъ, Раковски печати и „Прѣдвѣстникъ Горскаго пѣтника“ и „Горский пѣтникъ“.

*

Първиятъ, пробенъ брой на вестника — озаглавенъ само „Дневница“, излиза на 4 априлъ 1857 год. съ едно обявление отъ Медаковича, който е посоченъ и като редакторъ. Въ туй обявление сж изтъкнати за първи пѣтъ общи българо-сръбски народни интереси, (за които по-късно ученицитѣ на Раковски пишатъ цѣли програми) и сж поканени всички интеллигентни българи да сътрудничатъ за редовно излизане на вестника. Медаковичъ признава съ радостъ, че много българи четѣли и получавали неговитѣ сръбски вестници и желяели да се уреди единъ български вестникъ, подобенъ на „Сръбски Дневникъ“. Българи и сърби, които иматъ еднакви исторически и културни задачи, които говорятъ съвсемъ сродни езици, биха могли и би трѣбвало взаимно да четатъ своитѣ книги и вестници.

По-нататкъ въ пробния брой е помѣстена статия „България“. Тя засѣга предимно въпроса за зловредното влияние на грѣцкитѣ владици надъ българския народъ. Тия архипастири сж „язва отровна“, „проказа заразителна“, най-голѣмиятъ неприятель на българитѣ.

Редовно „Българска Дневница“ започва да излиза седмично, следъ 26 юний. Всичко излизатъ 18

броя (до 23 октомврий 1857 год.)¹⁾. Въ първата редакционна статия се съобщава, че имало вече „спомоществуватели“ отъ разни мѣста, най-много отъ Русе, Цариградъ и Свищовъ. По-нататкъ се предупреждава, че Австрия, „въ чиято земя се издава този листъ, живѣе въ приятелство съ Турско“ и затова султанътъ нѣмало да се напада. Вестникътъ ще открива пороцитѣ на духовнитѣ и свѣтски управители, но най-много ще говори за граждански, църковни, държавни права и всестранна просвѣта на българитѣ.

Явно е, че покрай влиянието на Медаковича и изобщо на сръбското напредничаво движение, Раковски има свой редакторски планъ — той иска да създаде единъ свободенъ вестникъ, въ който да се изясняватъ домогванията на българитѣ за самостоятелна църква и за модерна култура. Затуй, той — който вече е бивалъ поставяенъ въ допиръ съ дипломацията — гледа да заинтересува Европа съ българския въпросъ, тогава изцѣло свързанъ съ църковнитѣ борби. Раковски не може да напада султана, но може да изобличи неговата неискрена политика и да изтъкне, че никой народъ на свѣта, „не тегли таково страдание, както теглятъ християнитѣ въ Турско“. Надеждата на тия християни е въ великитѣ европейски сили... Но търпението е вече изчерпано. Отъ България идатъ изъ день въ день нови „черни гласове“. „Зло е и въ Босна, и въ Черна Гора“.

¹⁾ Вж. Проф. М. Арнаудовъ — „Съчинения на Г. С. Раковски“, стр. 116 и нат.; Ю. Ивановъ — „Български периодически печатъ отъ възраждането му до днесъ“, София, 1893, стр. 22 и 39 нат.; В. Пундевъ — „Периодически печатъ преди Освобождението“. Втора часть: — вестници. Библиотека „Българска книжнина“. Изд. М. Н. просвѣта. София, 1930, стр. 29.

Въ „Българска Дневница“ се печататъ и дописки изъ българскитѣ земи. Въ тѣхъ е разкрито народното българско движение за църковна свобода. Макаръ, по внушения отъ австрийската цензура, вестникътъ да е заявилъ, че не ще напада султана, все пакъ, той рисува тѣй ярко положението на подтиснатитѣ християни, че революционнитѣ изводи идатъ сами по себе си. Тамъ не сж пожалени не само турци и гърци, но и българскитѣ чорбаджии.

„Българска Дневница“ е първиятъ сериозенъ, идеенъ емигрантски вестникъ. Макаръ и да е билъ принуденъ да се справя съ изискванията на една приятелска на турцитѣ власт, той, съ извъртания, съ уговорки и т. н. е успѣлъ да наложи едно определено отношения къмъ българскитѣ проблеми. За първи пжтъ български вестникъ се обръща направо къмъ чужденцитѣ и имъ изнася болкитѣ на единъ многочисленъ християнски народъ, който гине подъ двойно жестоко иго. За пръвъ пжтъ се чертае и една ясна революционна програма, която после доразвиватъ Каравеловъ и Ботйовъ.

Раковски въ писмото си до Ив. Д. Ивановъ признава, че въ разстояние само на единъ месецъ ималъ близу 700 абонати — българи. Подкрепянь е билъ той отъ будната частъ на народа ни, макаръ да е пишелъ на езикъ, който е дразнѣлъ и отчуждавалъ читателитѣ съ своята чудата, изкълчена фонетика и съ невъзможния си синтаксисъ. Тѣ сж му изразявали писмено своето неудоволствие отъ езика на вестника — но Раковски, какъвто е билъ гордъ и самонадеянъ, намѣсто да се вслуша въ гласа на читателитѣ и на добри приятели, упорствува. Той иска да почне особитѣ „любословни листъ“, за да научелъ критицитѣ си, какъ се пише. Този „любословни листъ“ е „Дунавски лебедъ“. Отъ него въ Нови-Садъ Раковски е можалъ да подготви и издаде само единъ пробенъ брой.

Раковски и Медаковичъ се били уговорили „Българска Дневница“ да се печата и разпраща въ продължение на шестъ месеца, т. е. до новата 1858 година, като Раковски работи безплатно. Ако се събератъ достатъчно абонати за покриване на разноскитѣ по печата и разпращането и остане свободна сума, тя да бжде за Раковски — не се ли покриватъ разноскитѣ, вестникътъ да бжде спрѣнъ. Австрийскитѣ власти, обаче, предрешили въпроса.

Когато въ края на октомврий 1857 год. билъ сложенъ на печатната машина 19 брой отъ „Българска Дневница“, дохождатъ агенти на австрийското правителство, за да съобщатъ, че вестникътъ е спрѣнъ и да извикатъ Раковски въ полицията. Турското правителство се оплакало отъ поведението на българския пламененъ патриотъ, и австрийцитѣ решили веднага да предприематъ срещу него най-строги мѣрки.

*

Първото печатно произведение на Раковски е: „Прѣдвѣстникъ Горскаго Пжтника. У Новий Садъ. Въ книгопечатнж Г. Дра. Дан. Медаковича 1856“. Отъ автобиографичнитѣ страници на Раковски личи, че той е пристигналъ въ Австрия съ готовъ ржкописъ и съ задача да го печата. Това си желание той осжществилъ „незабавно“, т. е. още презъ есента на 1856 година.

„Прѣдвѣстникъ Горскаго Пжтника“ представя една брошурка отъ 17 страници¹⁾, въ която влизатъ три статии, три стихотворения и нѣколко карикатури. Тѣ отразяватъ чувствата, които сж вълнували Раковски при приключване на Кримската война. Тия

¹⁾ Второ издание направи Неша Стойкова, сестра на Раковски, презъ 1884 год. въ Пловдивъ, а трето Петъръ Диневъ, издание на „Хемусъ“ 1938 год.

чувства именно тогава сж сближили нашиятъ емигрантъ съ Медаковича.

Въ една статия за събитията въ България презъ 1853—1856 година Раковски величае Русия и описва страданията на българския народъ по време на войната. Тукъ за пръвъ пжть сж изразени и разочарованията отъ политиката на западноевропейскитъ сили. Раковски дава съвети на султана: да не спира образованието на поданицитъ си, да се вдъхновява отъ примѣра на Петра Велики, чиято биография била преведена на турски и покойниятъ султанъ Махмудъ я четѣлъ често и съ увлѣчение. Ако султанътъ се съгласи да създаде „разни художествени заведения“, да модернизира земедѣлието, да отдѣли религиозната отъ гражданската властъ — ще види какъ и неговата държава ще процъвти, както е процъвтѣла и цѣла Европа.

Ясно е, че Раковски е все още носителъ на просвѣтителскитъ стремежи, зародени въ Цариградъ и Атина и прегърнати отъ ржководителитъ на църковната борба. Тия стремежи изникнаха въ България по руско, гръцко и сръбско влияние и бѣха въ органическа зависимостъ отъ общата просвѣтителска вълна, която залѣ Европа следъ Френската революция. У насъ тѣ се изразиха въ възраждане на националното българско самочувство, външенъ изразъ на което бѣха домогванията за модерни училища и за автономна църква. Затуй българскиятъ народъ се организира най-напредъ за борба срещу Патриаршията, която именно подтискаше неговитъ културни стремежи. Раковски пръвъ заговори и за отрицателната роль на самата отоманска властъ. У него националното самочувство е стихийно, несдържано и то го постави въ вражда съ султана. Като емигрантъ вече той можеше да критикува турскитъ и гръцкитъ власти по-свободно и да опитва друга, по-смѣла тактика въ борбата.

Въ едно отъ стихотворенията, влѣзли въ „Прѣд-вѣстникъ Горскаго Пѣтника“, Раковски самъ се нарича „разпаленъ родолюбецъ“. Това стихотворение, което много напомня Ботйовото „На прощаване“, започва съ обръщение къмъ Родината, която авторътъ напуска, за да се отдаде на работа за нейната свобода:

Дотегнало ми е веки се робство турско!
Не мога веки да гледамъ насилие,
Убийства, неправди отъ племе агарянско,
Отчайность, бедность и безчестие!

По-нататъкъ Раковски разкрива какво преживѣлъ, минавайки презъ Преславъ и виждайки развалинитѣ на старитѣ български дворци. Спомня си за величието на Бориса, Симеона и възкликва:

Уви! мълчание страшно на все владѣе!
Пустия грозна все мѣсто обладала;
Отровно мое сърце отъ жалости тлѣе!
Ржка агарянска съвсемъ го опустошила!

България бедна! Где е твоя престолъ?
Свобода твоя какъ конечно изчезна?
Величества твоего знакъ не е ли осталъ?
Пресветлостъ сяйна съвсемъ заседна?

Никой народъ, пише Раковски, не е билъ постиганъ отъ такава прегорка сѣдба. Той призовава сѣнката на Бориса, на славянскитѣ Първоучители и рисува славата на нѣкогашната християнска българска столица. Надъ българското Евангелие — „чистъ ржкопись български, безценна драгоценность на нашата древность“, сж полагали клетва френскитѣ крале. Днесъ славниятъ български народъ пропада подъ две тежки робства, — гражданско подъ турцитѣ, и духовно подъ гърцитѣ.

Героятъ на поемата минава и презъ Търново. Тамъ го подискатъ сжщитѣ мрачни мисли; тѣхъ той сподѣля съ рѣка Янтра. Изъ нейнитѣ води се обажда таенъ гласъ, който казва, че Черния Богъ разорилъ България. Поетътъ е на друго мнение: — той обвинява последнитѣ български царе, които се сродили съ Византия, изневѣрили на народа и на войнишката си природа. — Сжщитѣ мисли после развиватъ Каравеловъ и Ботйовъ.

Накрай, поетътъ чува бойна тржба при Силистра: руси и турци се биятъ. И той заминава за бойното поле да дири „славната смъртъ за вѣра и свобода.“

Отъ другитѣ статии и стихове въ „Прѣдвѣстникъ“, по-интересна е характеристиката „Пиршество на турски велможи“, въ която саркастично е нарисуванъ нравствения и религиозенъ упадъкъ на висшето турско общество отъ онова време.

*

Въ края на октомврий — точно когато Раковски се радвалъ на успѣха на вестника си и „съ душевно наслаждение гледалъ ревността за просвѣта въ сърдцето на нашия народъ“ — австрийцитѣ, по искането на султанското правителство, не само спиратъ „Българска Дневница“, но и арестуватъ истинския ѝ редакторъ. Съобщаватъ му, че веднага ще го изпратятъ задъ граница.

— „Азъ попитахъ за коя причина? А тѣ ми отговориха: — защото съмъ мислилъ зло за Турция и съмъ работилъ за българска независимостъ. А най-много: — защото съмъ напечаталъ „Прѣдвѣстникъ Горскаго Пжтника“ и съмъ говорилъ противъ Турция. . . Моитѣ праведни оправдания нищо не ми помогнаха. Австрийцитѣ искаха съ насилие веднага да ме изпратятъ. Молихъ се да ми дадатъ

поне време да наредя книгитѣ и вещитѣ си — но и това не ми позволиха. Известихъ телеграфически въ Виена на грѣцкия генераленъ консулъ Баронъ Ану, но за мое нещастие, той бѣше тогава въ Парижъ и неговиятъ писаръ не можа съ нищо да ми помогне. Така вселукавитѣ нѣмци веднага ме отправиха отъ Нови Садъ въ Земунъ и отъ тамо искаха да ме предадатъ на Бѣлградския паша. Азъ протестирахъ въ името на царя имъ Францъ Йосифа — че това е противъ законитѣ на човѣщината. Рекохъ имъ, че е по-добре да ме убиятъ, отколкото да ме предадатъ на турцитѣ. Най-после имъ рекохъ, че като грѣцки поданикъ, тѣ нѣматъ никакви права надъ мене — могатъ само да ме изпратятъ тамъ, отдето съмъ дошелъ, т. е. въ Галацъ.

— Следъ голѣмо швабско мѣдруване, най-после ме отправиха въ Рошава. Отъ тамо свободно дойдохъ въ Галацъ, но ужаленъ смъртносно за прекращаването на моето дѣло. . . Това гонение ме повреди близо съ 1,000 австрийски жълтици. Като нѣмахъ срѣдства за издрѣжка, стопи се и надеждата ми¹⁾).

Дълго време Раковски не може да се примири съ тая австрийска жестокость и все се оплаква на приятелитѣ си, че е билъ уязвенъ люто, тъкмо когато журналистическата му дейность започнала да дава своитѣ плодове. Австрийцитѣ, въ случая, колкото сж добри турски приятели, толкова удовлетворяватъ и своитѣ собствени зли чувства. Тѣ не сж можели спокойно да гледатъ подъ носа си какъ бѣлгари и сѣрби работятъ заедно. Това братство е било между най-малко желателнитѣ. . .

Не по-малко скѣрбятъ за „Българска Дневница“ и бѣлгарскитѣ читатели, нѣкои отъ които

¹⁾ По писмото до Ив. Д. Ивановъ.

изказватъ огорчението си съ писмо до Медаковича. Самъ Медаковичъ пише въ приложението къмъ последния брой на „Българска Дневница“: — „Мнѣ е твърдѣ жално, защото ся прѣкъса сіе прѣдприя- тѣе на тойзы начинъ, чрѣзъ кое съмъ желаялъ и мислилъ да бждж българскому народу отъ ползж. Увѣренъ съмъ, че това ще го милъжтъ многы прѣ- ятели българского просвѣщенія. . . Благодаръж на всички спомоществователи на тѣхно повѣреніе, и желаяж и тѣмъ и на тѣхний народъ всяко счастье и напръдваніе“¹⁾.

На Раковски Медаковичъ издава, съ дата 26 ноемврий 1857 год., следното свидетелство: — „Показатель господин Сава С. Раковски, родом бугарин, бавио се у Новому Саду годину дана. Овамо е дошао и бавио се единствено са литерарним дѣ- лима. Од почетка юния 1857 био е особито дѣяте- лан при уређиванѣ Българске Дневнице, коя е по- чела излазити и излазила нѣговим поводом и нѣ- говимъ настояванѣм. Кроз цѣле то врѣме господин Раковски показао е особито поштенѣ, кое самоме нѣговоме народу и нѣму на чест служи; показао е доволно познаванѣ литературе уобште а нарочито свога народа; показао е да има веће и лѣпше изображение; показао е рѣдку дѣятелност у књи- жевним дѣлима, с коима е мислио народа своме бити полезан. Бугари се са Г. Раковскимъ могу поно- сити у поменутимъ добродѣтельима. Штета е велика што ту политична обстоятелства нису наклонѣна да књижевно или литерарно народу своме служи, ер он би га и свесрдно и вѣшто послужио. — Уредник Срб. Дневника Др. Дан. Медаковић.“

¹⁾ У Боянъ Пеневъ, цит. съчин., стр. 314.

IX

Начало на българската революционна поезия.

Съ Ново-Садския периодъ въ живота на Раковски е свързано и най-крупното му поетическо дѣло: поемата „Горски пѣтникъ“. Тя излиза въ Нови-Садъ презъ 1858 г. и има своя дълга история. Самъ Раковски въ подзаглавието на поемата пише, че я билъ „списалъ“ въ 1854 година¹⁾. Истината, обаче, е друга: презъ посочената година, когато се криелъ въ Котелъ, той сигурно е нахвърлилъ само една първа редакция на произведението, запазено днесъ въ рѣкописъ, което изразява впечатления и преживелицитѣ му като хайдутинъ. Печатаниятъ текстъ, обаче, се почти основно различава отъ това първо съчинение. Сигурно той е писанъ вече въ Нови-Садъ и, може би, не безъ известно влияние отъ излъзлата десетъ години по-рано (1847) знаменита поема на Петаръ Петровичъ Негошъ — „Горски виѣнацъ“. За такова влияние ни подсѣща не само близостъта на заглавията на дветѣ поеми и диалогичната форма, но и моменти отъ тѣхното съдържание — особено историческитѣ разсждения, възхвалата на народното юначество и изповѣдитѣ на нѣкои отъ бунтовницитѣ. Не би било еретично да допустнемъ, че Раковски е билъ увлѣченъ въ религиозния и националистиченъ патосъ на Него-

¹⁾ „Горскій пѣтникъ“. Повѣствителенъ спѣвъ, отъ Г. С. Раковскаго. Списанъ въ лѣто 1854, печатанъ же въ лѣто 1857. У Новій Садъ, въ книгопечатниж Др. Дан. Медаковича, 1857. VI + 288 стр. Цена 15 гроша. Второ пълно издание направи П. Диневъ — Хемусъ, 1938 год.

шовата поема и че е пожелалъ и той да напише за българитѣ една книга, която да буди сжщитѣ чувства и възторзи. Той съобщава на Сава Доброплодни, че е решилъ вече да жертвува „бждеция свой животъ“ въ „любословно поприще“. Мечтае, следъ като напечата „Горски пжтникъ“, да замине, за да се усъвършенствува въ връзка съ горното си решение, въ Прага, Атина и Парижъ. Но австрийцитѣ объркватъ мечтитѣ и цѣлата му дейность. Не може да довърши поемата си, не може дори да се грижи за печатането ѝ, което се бави цѣла година. Петъръ Оджаковъ, който е оставенъ да следи печатането, подканя Раковски, когато последниятъ е въ Одеса (лѣтото на 1858 година), да изпрати материали и го увѣрява, че „Горски пжтникъ“ ще бжде нѣщо като епоса на Виргилий и Овидий¹⁾. Но Раковски успѣва да завърши само първата часть. Отъ втората оставатъ нѣкои бележки и единъ „Отломъкъ“ печатанъ въ „Дунавски лебедъ“, бр. 46 отъ августъ 1861 година. А планътъ му е билъ да напише три части и да обгърне всички въпроси, засѣгащи миналата и бждеща сждба на народа ни.

Въ „Горски пжтникъ“ има доста автобиографични елементи. Тя е свързана прѣко съ хайдушкия романтиченъ опитъ на Раковски, отразява чувствата и мислитѣ, които сж бликали въ душата му, когато е бродилъ изъ Балкана, спиралъ е по манастиритѣ и се е отдавалъ на размисълъ върху участъта на поробения българинъ. На много мѣста неговитѣ „герои“ разкриватъ личнитѣ разбирания и чувства на автора.

Въ предговора-позивъ къмъ българския народъ, датованъ 30 май 1857 год. Новий-Садъ, Ра-

¹⁾ Вж. проф. М. Арнаудовъ — „Г. С. Раковски — животъ, произведения, идеи“. Университетска библиотека, книга 23, София, 1922. Стр. 113.

ковски се обръща къмъ храбрия нѣкога народъ, който сега е изгубилъ свободата си и живѣе безъ слава и въ бедностъ. Турци и гръцки духовници сж го налегнали, разрушили сж нѣкогашнитѣ царски палати, изгорили сж книжнината му и искатъ съвсемъ да го затриватъ. Но ето той, поетътъ, се обръща къмъ народа си и го моли да приеме този неговъ „пръвъ трудець“ като „знакъ любовень“, като изповѣдь на едно сърдце, което

За народно общо благо
Много е претърпѣло!
Всѣко мирско мило, драго
Радостно прежалило!

Поетътъ моли българитѣ да бждатъ благо-склонни къмъ недостатъцитѣ му и да знаятъ, че той не иска друга награда, освенъ народнитѣ успѣхи. Времето лети, бѣга, — вѣковетѣ сж крилати — полза ще извлѣче отъ него само онзи, който знае съ разумъ да живѣе, да работи съ „чиста любовъ народна“ и съ „мжжка душа благородна“.

Мждростъ съ храбростъ задружно
Два качества велика
Всѣко дѣло мжчно, важно
Лесно вършатъ отъ вѣка!

Човѣчеството успѣва само чрезъ мждростъ и юначество. И българитѣ не бива да губятъ повече време, ами да си подирятъ правдата, защото може да дойде и друго, по-лошо време, когато надеждитѣ ще се осуетятъ.

Следъ туй наставническо предупреждение, иде самата поема. Тя се разкрива съ едно пролѣтно описание на природата. Слънцето грѣе приятно, земята се зеленѣе, птицитѣ радостно пѣятъ, кукувицата кука. . . Всичко известява пристигането на пролѣтъта.

Край морето стои и разпалено гледа младъ войвода, спомня си славното минало и весело нарежда въ ума си „българско горско воюване“ :

— Хой обичамъ въ гора да ходя
Съ вѣрна сговорна мила дружина;
Млади юнаци славно да вода
Българи храбри, наша родина!

Описватъ се по-нататкъ дрехитѣ, оржията, реда на хайдутитѣ. Напредъ върви войводата, следъ него знаменосецътъ. Тамъ, гдето воюва горскиятъ юнакъ, въ хладнитѣ и шумни предѣли на планината, тамъ свободата развѣва своето знаме. Тамъ „сивъ соколъ, юнашка птичица въ необорими каменни стени“ гордо живѣй съ своята породица. И облаци, и порои, и явори, липи, цвѣтя — цѣлата одухотворена и неодухотворена природа създава чудната обстановка, братската срѣда, въ която минава животътъ на хайдутина. Още тукъ сж дадени ония елементи на хайдушкия епосъ — общуване между природа и хайдути — съ които по-късно си служи Ботйовъ въ „Хаджи Димитъръ“, „Хайдути“ и „На прощаване“ и които придаватъ непостижимото очарование на поезията му. На мѣста Ботйовитѣ фрази буквално повтарятъ Раковски, както е, на примѣръ, съ „соколъ юнашка птица“ или:

„Тамъ! тамъ! скоро трѣбва да ида
Сждба отечества мене зове.“

Само че у Ботйова всичко това е дадено съ напрегнатъ драматизъмъ и е одухотворено отъ възвишенъ поетиченъ смисълъ — нѣща чужди на духовнитѣ възможности у Раковски.

Следъ дълги хвалебствия на природата и на нейната чудотворна красота, поетътъ извиква спомени за юнашкото минало на българския народъ, за древнитѣ витязи, които

Съддно безчестие не търпѣли,
Съ крепкий и отмѣстителенъ мечъ
Племя агарянско сж трѣбили
Свобода имъ била най-сладка речъ.

И извиква по-нататкъ поетътъ: Гдѣ сж сега тия юнаци, та, съединени сговорно, да изгонятъ изъ българскитѣ предѣли невѣрнитѣ поганци? — Поискаме ли си нашата народна правда, никой не ще ни се противи, а държимъ ли се юнашки — Западъ ще се омилистави, Русия ще ни помогне. Но, преди всичко, българитѣ трѣбва да знаятъ, че

Народъ, кой своя правда жѣлае
Мила свобода и прѣлюбезна,
Трѣба съ оржжѣ да я добие,
Съ жертва голѣма и скжпоценна!

Следъ тия уводни тиради, иде повестуването за срещата между войводата и знаменосеца. По-нататкъ, на една хайдушка поляна, се събира цѣлата дружина, полага клетва предъ войводата и всѣки разказва патилата си подъ турци и гърци. Тия вмъкнати изповѣди ставатъ общъ литературенъ похватъ. Срѣщаме ги особено у Каравелова — неговата повесть „Войвода“ въ това отношение съвсемъ си схожда съ „Горски пжтникъ“.

Пръвъ започва бесѣдата си младиятъ и храбъръ Драгой. Той, следъ като описва хубоститѣ въ родното си село — (всѣкога у „Горски пжтникъ“ най-напредъ се говори за природата) изрежда, какви страдания търпятъ селянитѣ отъ „породица зла татарска.“

Бракове силомъ сквернятъ!
Безчестятъ неповинни девѣци!
Силомъ невръстни деца турчатъ
— Мжже въздишатъ въ тъмни тъмници!

Тя именно татари сж грабнали сестричката на Драгоя. Той, обхванатъ отъ свърхестествени сили, отива въ сарая, гдето е сестра му, запалва го, грабва сестра си и бѣга въ планината. Тамъ птици, дървета, вѣтрове — всичко описано въ приказно-феериченъ стилъ, участвува въ тревогитѣ на юнака. Сестрата на Драгоя умира. Той е отчаянъ, но скоро минава една хайдушка чета, и Драгой тръгва съ нея, за да отмъщава.

Втори описва страданията си Велко, трети Момчилъ, четвърти Младенъ . . . и последенъ войводата. Единъ е станалъ хайдутинъ, защото искали насила да го потурчатъ, другъ — защото му задигнали имането, трети — за да мъсти на владици и чорбаджии, които ограбвали народа. Момчилъ разкрива величието на древната българска история, Радой говори за значението на културата и поддържа, че българитѣ трѣбва сами да се освободятъ, а не да чакатъ помощъ отъ други. Войводата сжщо говори за юначеството на древнитѣ българи и подканя дружината си да следва тѣхния примѣръ.

Посрѣдъ нощъ четата тръгва. На сутринята избива цѣла турска хайка, която е посѣкла едно дете. Войводата се срѣща съ трима старци, на които предава взетата отъ турцитѣ плячка, а тѣ му говорятъ за жестокоститѣ на турци, гърци и чорбаджии.

Заклучението на поемата е: Бунтъ! Въстание на народа, за да се изгонятъ всички тирани изъ българскитѣ земи.

„Горски пѣтникъ“ е между творбитѣ въ българската литература, които сж оказвали необикновено мощно влияние върху съвременницитѣ. Макаръ и да е написана на единъ изкуственъ езикъ, да се чете мжчно, тя е действувала като хипноза. Учили сж я наизустъ, като сж разкривали очарования дори

въ изкълченитѣ ѝ думи — тъй тя имъ се представляла по-загадъчна, тайнствено внушителна — подобно на заклинанията и на черковния езикъ. . . Въ това отношение, днешниятъ читателъ е отишелъ съвсемъ на противния полюсъ. И затуй „Горски пжтникъ“ вече нѣма никаква дейна поетична стойностъ. Ние днесъ дори се чудимъ, какъ тъй Раковски не е можалъ да разбере значението на живия езикъ, ами се е повелъ подиръ препоржкитѣ на архаисти като Венелина — отивайки дори до тамъ, че да изяда, да изкълчва думи, за да бжде езикътъ му по-загадъченъ и „стариненъ“. Въ годинитѣ, когато „Горски пжтникъ“ излиза отъ печатъ, препирнитѣ за книжовния езикъ сж вече почти приключени въ полза на живитѣ говори, ала Раковски, какъвто си е билъ самостоенъ и чуждакъ, искалъ да има свой езикъ — напълно хармониращъ съ романтичнитѣ му унеси и съ постоянното му чувство на противоречие съ всичко онова, което е общоприето и ясно. Въпрѣки туй, неговата поема е била учена наизустъ и отъ хора като Иванъ Вазовъ, Григоръ Начовичъ, Атанасъ Илиевъ, В. Поповичъ. Тя ги е поразявала съ нѣкаква неизяснима, но мжжествена сила. Въ нея нѣма поетическа свежестъ, нѣма дори ясни образи, чужда е на всѣкакъвъ вжтрешенъ планъ — и все пакъ, тя е увличала и е носила свои внушения — идещи като отражение на силния духъ на Раковски, на хипнотичната му вѣра въ свободата и на стихийната страстностъ на езика му, който има своя логика, дори и когато недоизказва думитѣ. Тия качества на „Горския пжтникъ“, които го сродяватъ извънредно съ „Мати Болгария“ на Бозвели, сж особено допадали на младежъта. За нея „Горски пжтникъ“ е носѣлъ първитѣ дейни, живи, внушаващи откровения въ новата българска поезия.

Написана въ духа на народния епосъ, издържана въ духъ почти приказно-фантастиченъ, поемата на Раковски дава и доста точни представи за положението на българитъ подъ двойното робство, тя съдържа и много лични изповѣди на поета — тъй помага да разберемъ душата му, а чрезъ него и душата на всички будни българи отъ онова време, презъ което хайдутството е все още най-възвишена проява на патриотизъмъ.

*

Когато пристига въ Нови Садъ, Раковски е тридесетъ и петъ годишенъ — все още младежъ, платилъ данъ на доста авантюристически увлѣчения, но и извлѣкълъ ценни поуки за личната си сждба и за сждбата на народа си. Въ Нови Садъ той попада подъ благотворното влияние на Медаковича и на неговото културно общество. Тукъ вече Раковски вижда ясно опредѣлената тактика на сръбската интелигенция и се сродява съ една идеология, която дава новъ смисълъ и на неговата лична дейность като български просвѣтителъ. Въ Нови Садъ Раковски заема вече политическа позиция, която после постепенно се изяснява въ откритая революционна борба срещу турци и фанариоти. За да даде системность и широта на своята програма, Раковски се вдълбочава въ исторически, филологически, книжовни и политически проучвания, чрезъ които дава особенъ колоритъ на своята национална романтика. Тукъ той публикува своята поема, къмъ която прибавя 127 страници пояснителни бележки, засѣгащи история, битъ, езикъ и политика на българския народъ. Всичко туй е указание за широтата на интереситъ, които вълнуватъ най-живо Раковски и които го изтъкватъ като пръвъ идеенъ водачъ на тогавашна млада България. Той взема участие и въ

разискванията за славянско братство, за единенъ южнославянски книжовенъ езикъ и тъй се поставя въ зависимостъ отъ една идейна вълна, която дава силенъ замахъ и широки перспективи на дейността му като български националенъ будителъ... Но австрийската полиция измѣстя дейността на Раковски. Точно когато е започналъ да съсредоточава душевнитѣ си сили и, подъ влияние на сърби и други славяни, да ги насочва къмъ опредѣлена целъ — той бива заставенъ да напустне Нови Садъ и да се премѣсти въ Влашко, гдето условията за работа сж съвсемъ други.

Х

Нови отклонения отъ революционната дейность.

Отъ Рошава, следъ като успѣлъ да умилостиви австрийцитѣ, позовавайки се и на гръцкия си паспортъ, Раковски бива пустнатъ и заминава за Галацъ. Тукъ стои малко време, но успѣва да раздвижи духоветѣ на българската колония. По негова препоръжка се образува едно „народно учебно българско общество“, което да издържа българско училище. Решаватъ сжщо да уредятъ една българска печатница, въ която да печататъ книги, учебници и единъ „филологически поврѣмененъ листъ“. За да могатъ да пристѣпятъ къмъ осществяване на тия си желаня, българитѣ трѣбвало да искатъ позволение отъ молдавския князь — българинътъ Никола Богориди. Направили писмено прошение и изпроводили Раковски въ Яшъ да го поднесе на княза. Заедно съ родолюбивия българинъ П. Аврамовичъ, той занася прошениято на княза, който ги приема „благоволно“, показалъ „голѣмо съчувствие за българското добро“, но поискалъ да му дадатъ известно време, за да „размисли тая работа“¹⁾. Тукъ Раковски съставя едно българско книжовно общество, което да събере срѣдства за издаване на единъ „граждански и любословни листъ“. Този листъ трѣбвало да се печати на български и френски езикъ — като редакцията му бжде въ Парижъ или въ Брюкселъ. Раковски издава позивъ за събиране

1) Вж. писмото-автобиография.

спомоществователи на този листъ. Планътъ му е да продължи „Българска Дневница“ и „Дунавски лебедъ“ (отъ последния въ Нови-Садъ бѣ излѣзълъ само пробния брой). Но тъкмо когато успѣлъ да организира казаното общество, Раковски научава, че австрийцитѣ сж предписали да бжде отново арестуванъ. Той не можалъ да отиде да поздрави българитѣ въ Болградъ, които тогава сж подемали въпроса за откриване на Централната българска гимназия, осъществена презъ лѣтото на 1858 год.¹⁾ Раковски е билъ въ връзка съ инициаторитѣ за създаване на това училище, радвалъ се е, че Н. Богориди ги подкрепя, но не можалъ да отиде до Болгардъ. Той е озадаченъ отъ жестокостта на „швабското правителство“, което го преследва и извѣнъ предѣлитѣ на Австро-Унгария и виждайки, че гръцкиятъ паспортъ вече не може да го спасява, забѣгва за Русия—„благословената, православна земя, покровителка на българитѣ и на всички славяни“...

Въ началото на 1858 год. Раковски минава границата и стои известно време въ Кубей. Тукъ счита за нужно да опише накжсо живота си въ цитираното писмо до Ив. С. Ивановъ, който е на служба въ комитета за южно-руски преселници и се грижи за настаняване на емигрантитѣ-българи.

Презъ пролѣтътъ на 1858 година Раковски е въ Одеса. Тамъ има по онова време значителна българска колония, която наброява и нѣколко видни търговски кжщи. Раковски отсѣда въ дома на Николая Мироновича Тошковъ, за когото Павелъ Грамадовъ му е писалъ предварително, че е най-добриятъ одески българинъ „за сичко щото потърсишъ“. Н. М. Тошковъ е билъ рѣдко отзивчивъ

¹⁾ Вж. К. И. Мьславскій — Историческій очеркъ гимназіи императора Александра III въ Болградѣ. Болградъ, 1905.

патриотъ и щедро подпомагалъ просвѣтното и революционно българско дѣло¹⁾. Съ негово съдействие, както и съ помощта на други приятели, Раковски успѣва да получи руско поданство. По сжщото време одеското българско настоятелство дирѣло, по искане на Херсонската духовна семинария, човѣкъ за надзирателъ въ пансиона при семинарията. Мнозинството отъ хората на настоятелството препоръчва Раковски и той бива назначенъ. По туй време въ семинарията учелъ и Василь Друмевъ²⁾. Отъ него можемъ да разберемъ какво обаяние е ималъ Раковски надъ българитѣ въ Одеса и особено надъ младежта въ семинарията. Българитѣ той увлича съ своя патриотизъмъ и съ смѣлото си критично отношение къмъ всички лица и институти, отъ които е зависѣло народното просвѣтно дѣло. Затова и стоението му въ семинарията не е било възможно. Следъ два месеца той е уволненъ — влѣзълъ въ конфликтъ съ нѣкои одески първенци, които изобличилъ въ лицемѣрие и въ липса на здраво родолюбие.

Раковски възобновява връзкитѣ си съ цариградскитѣ българи, отъ които получава сведения за хода на църковната борба и материали за своитѣ филоложки и исторически изучвания. Въ частни и обществени библиотеки той чете много и намира доказателства за едно ново освѣтление на въпроситѣ, свързани съ потеклото на българската народност. Той желае да отиде въ Москва, за да се запознае съ санскритския езикъ, или пъкъ да за-

¹⁾ За него вж. по-подробно у Никола Начовъ — „Калоферъ въ миналото“. Издава Калоферската дружба въ София. 1927 год.

²⁾ Вж. Г. Константиновъ — „Василь Друмевъ — животъ и творчество“. Библиотека „Бележити българи“, № 2. Издава „Казанлъшка долина“. София, 1937. стр. 13—14.

мине за Белгия и тамъ да осъществи старата си мечта: да издава български вестникъ. За последната целъ Раковски и тукъ пише позивъ до българитѣ и ги подканя да дадатъ срѣдства, та двама учени българи да заминатъ за Европа и да организиратъ печатането на вестника. Тия мечти оставатъ неосъществени.

Следъ туй Раковски дава молба до попечителя на Одеския учебенъ окръгъ, Николай Ивановичъ Пироговъ, да му се разреши издаването на „Дунавски лебедъ“ и на „Българска Дневница“. Тамъ щѣлъ да пише по българската книжнина, българската история, митология, народни обичаи... Къмъ молбата си Раковски прилага и единъ ръкописенъ пробенъ брой на „Дунавски лебедъ“... Като пропадналъ и този планъ, Раковски намисля да издава списание „Български древности“ — съ същата програма, но и това не могло да се осъществи.

Отъ писмата му до Драганъ Цанковъ, Ал. Екзархъ и до Одеското общество личи, че Раковски е събиралъ неуморно данни за българската история и материали за единъ сборникъ отъ народни пѣсни. Интереситѣ му, изобщо, сж съсрѣдоточени около два основни проблема:—1) история на българския народъ, която е свързана съ езика, книжнината, бита и митологията и 2) съвременно състояние на българския въпросъ — зависимо отъ политиката на европейскитѣ сили, отъ състоянието на Турция и отъ волята за свобода у българския народъ.

Тѣзи проблеми, които занимаватъ ума на Раковски въ Цариградъ и Котелъ, които му се изясниха въ Нови Садъ, гдето зае ясни политически позиции, сега, въ Одеса, го увеличатъ още по-силно, и той гледа да ги освѣтли съ нова аргументация. Тукъ той пише редица обстойни съчинения, публи-

кувани после постепенно, нѣкои отъ които ставатъ първостепенни двигатели на българската политическа и културна идейностъ.

Първиятъ значителенъ трудъ на Раковски, писанъ въ Одеса, е „Изступленийъ дървишъ или Възточнѣй въпросъ“, запазенъ въ ржкопись и издаденъ едва презъ 1884 год. въ Пловдивъ отъ сестрата на Раковски — Неша Стойкова. Тукъ, въ диалогична форма, заимствувана отъ класицитѣ, които Раковски е знаелъ добре, се разглежда т. н. „източенъ въпросъ“. Целта на Раковски е да се противопостави на западноевропейскитѣ писатели, които сж писали за Турция и за източния въпросъ. Къмъ тия писатели той слага и Ламартина, — и неговата *Histoire de la Turquie* не е писана по „правиламъ повѣстности“, а отъ привързаностъ къмъ турцитѣ — „или паче отъ користи за подареная му отъ султана Меджида земя въ Мала Азия въ времени пжтешествия его въ Възтокъ“... Срещу лъжитѣ на всички „туркопривързани писатели“ Раковски иска да противопостави едно точно, обективно описание за вътрешното състояние на Турция.

Раковски предава разговора на единъ дервишъ отъ бекташката секта съ двама французи, които въ едно цариградско кафене „мждруватъ за турското преобразование и се вайкатъ за Рашитъ — пашовата напрасна смъртъ“. Дервишътъ подслушалъ онова, което си говорѣли французитѣ, и съ усмивка имъ казва:

„Чудно ми се вижда и се удивлявамъ, че вие, европейци, образовани и учени човѣци, мислите тѣй за Турското царство и за Рашитъ паша, който презъ цѣлия си животъ освенъ зло, нищо друго не е струвалъ“...

И дервишътъ разказва на двамата европейци, какъ преди една недѣля, като билъ въ едно све-

щено мѣсто, гдето извършилъ нощнитѣ тържествени въртежи и като се упоилъ съ хашишъ, изпадналъ въ изстѣпление и, чрезъ хашишовата чудотворна сила изгубилъ тѣлесни чувства и се озовалъ на онзи свѣтъ. Тамъ, намѣсто очаквания отъ всѣки правовѣренъ мюсюлманинъ рай, той видѣлъ да се движатъ само нѣколко сѣнки... Дервишътъ излага разочарованията си отъ оня свѣтъ и отъ религиозната точностъ, и следъ туй предава разговора между султана Махмудъ II и Рашитъ паша, който подслушалъ на онзи свѣтъ. Махмудъ II (1785—1839) — съвременникъ на Наполеона, голѣмиятъ преобразователь на Турция, който унищожи еничерскитѣ корпуси, усмири сръбското въстание отъ 1814 год. и българското отъ 1835 (Велчова завѣра)... е представенъ отъ бекташа като кръвникъ, врагъ на Османската държава. А и Рашитъ паша (1802—1858), известенъ съ европейската си образованостъ и като главенъ деецъ въ дипломатическата подготовка на Кримската война, е представена отъ бекташа сѣщо като разорителъ на Турция. Той разкрива на Махмуда плачевното състояние на империята при рѣководството на сина му Меджидъ. Тукъ Раковски постепенно, чрезъ нагласения разговоръ между бекташа и французитѣ, изобличава турското лицемѣрие около обещанитѣ реформи и разкрива всестранно положението на империята. Не е изпуснатъ нито единъ важенъ политически и културенъ проблемъ, свързанъ съ българската участъ. Турция е представена като държава, която се разлага отъ беззакония и отъ липса на какъвто и да било нравственъ поредѣкъ въ нейната уредба. Раковски разкрива ролята на фанариотитѣ като шпиони на турската власть. За българитѣ изтъква, че сж „съхранили още войнишкия си духъ и многогажди се показали готови да се възбунятъ и да

добиятъ своя независимост“. Българи се явяватъ въ помощъ и на други народи, — напримѣръ, на сърби и гърци. „Хайдушкитѣ български чети, които и до днесъ съществуватъ, показватъ нѣкогашната българска войнишка сила“. Тия чети се предвождатъ отъ главатаръ, който носи име войвода. Иматъ знаме и знаменосецъ. Ходятъ съ най-строга войнишка бодростъ, преглеждатъ мѣстата, поставятъ си редовно стража, нападатъ съ стара военна хитростъ и проч. Това всичко е доказателство, че този народъ не е изгубилъ войнишкия си духъ. Но наложеното му фанариотско духовенство, го преследва и издава на турцитѣ. Тукъ Раковски отново говори за юначеството на Георги Мамарчовъ. Спира се и на положението въ Сърбия. — Тамъ военнитѣ наредби вървятъ добре. Сърбитѣ могатъ да приготвятъ до 200 хиляди войници, които, подпомогнати отъ храбритѣ и независими черногорци, заплашватъ сериозно Турция.

И този трудъ на Раковски останалъ недовършенъ. Но неговата целъ е ясна: да се убеди свѣтътъ, че Турция се разкапва, че турцитѣ сж неспособни да възприематъ културата (мисль, която после развива и Каравеловъ), и че християнскитѣ народи, подчинени ней, подъ покровителството на Европа, сж се свързали и сами ще извоюватъ свободата си. Съ особена симпатия се говори за сърби и черногорци. Раковски съчувствува и на гръцкитѣ освободителни борби, но тукъ съчувствието му се помрачава отъ поведението на Патриаршията и нейнитѣ агенти, които преследватъ най-жестоко българитѣ. Въ туй отношение позицията на Раковски съвпада съвсемъ съ тая на т. н. църковници и просвѣтители, къмъ които той е духовно приобщенъ още въ Цариградъ и на които помага до края на живста си.

Своето гледище по църковния въпросъ Раковски излага и въ една отдѣлна брошура, замислена и писана вѣроятно въ Одеса, а печатана въ Земунъ презъ 1860 г. — „Гласъ едного българина“, — гдето се противопоставя на Драганъ Цанковъ и на всички унияти и подкрепя съ данни отъ епохата на Симеона и на Асеновци усилията на народнитѣ водачи въ Цариградъ за създаване самостоятна българска църква. Въ тая брошура Раковски нарича Абдулъ Меджида „човѣколюбивъ султанъ“ и е доволенъ, че неговото име се споменава въ литургията отъ 3 априль 1860 година вмѣсто това на патриарха. Тая дата Раковски сочи като най-важна въ новата българска история.

Тѣй че, въ края на петдесетитѣ години и въ началото на шестдесетитѣ, Раковски, макаръ и емигрантъ, остава все още здраво привързанъ къмъ вътрешното църковно-просвѣтителско движение. Но той внася и нови ноти въ българския политически и поетиченъ речникъ. Въ своитѣ книги той величае, едновременно съ миналата българска слава, и нови, съвременни нему носители на пълень, независимъ български духъ—хайдутитѣ. Тѣхъ той издига като идеалъ, чрезъ тѣхнитѣ примѣри иска да начертае и друга, нова програма за самостоятна дейность на българската младежь. Тая програма той изяснява и за себе си постепенно. Нейнитѣ елементи, обаче, личатъ още въ първитѣ му политически увлѣчения.

Въ Одеса Раковски работи повече като историкъ, филологъ и фолклористъ. И тази му дейность е въ пълна хармония съ политическата програма за освобождаване на българитѣ. Косвено, целитѣ на всички филологически, исторически и митологически проучвания на Раковски сж насочени къмъ засилане на отбелязания войнишки бъл-

гарски духъ и на националното българско само-чувство.

До нѣкои свои познати Раковски пише писма, въ които имъ разкрива, че се занимавалъ съ сравнително езиковедие, особено съ сжщността на санскритския езикъ и че билъ дошелъ до извънредно ценни „открития“. Плодъ на тия му занимания е единъ крайно оригиналенъ съ фантастичнитѣ си заключения и предположения трудъ, който сжщо биде издаденъ следъ смъртта на Раковски: — „Ключъ българскаго языка“ — издава Киро Стояновъ, племянникътъ на Раковски. Одеса, 1880 год. „Откритието“ на Раковски се състои въ туй, че санскритскиятъ езикъ не билъ нищо друго, освенъ езика на старитѣ българи и че въ санскритската книжнина трѣбвало да диримъ „нашето старо битие“. Всички свои вѣрвания и обичаи българитѣ сж донесли отъ „Хиндистанъ“. Въ туй може да се убеди всѣки, който би могълъ да направи сравнение между санскритската книжнина и народното българско творчество. Раковски разглобява българския езикъ — докарва го, „до първата и последната точка, на която е основанъ мислено, говорено и писмено, а по-нататъкъ отъ тая граница не може да се отиде“ — за да разтълкува единството му съ езика на индийци и перси и да докаже, че старобългарската азбука е изразъ на старо вѣроизповѣдание. Езикътъ, изобщо, е даденъ на човѣка още при „първобитното му явление на свѣта“ и е свързанъ съ религията му, отразява отношението му къмъ външния свѣтъ...

Най-важната задача на Раковски, сякашъ, е да докаже, че българитѣ сж най-стариятъ културенъ народъ, че сж имали писменостъ отъ памтивѣка и че „мнимото изобретение на българската писменостъ отъ Кирила и Методия е една чиста басня“, измислена отъ гърцитѣ, които искатъ да затулятъ българската слава.

Нѣкои отъ тия си „основни“ мисли Раковски развива въ своята най-ценна книга, писана и издадена въ Одеса: — „Показалець или рѣководство, какъ да се изискватъ и издирятъ най-стари чърти нашего бития, языка, народопоколѣния, старого ни правления, славнаго ни прошествия и проч. Чясть първа. Одеса 1859“ Мото: „Бащино огнище не оставяй, стари обичаи не презирай“. Тази книга е трѣбвало да бжде последвана още отъ две, съ които заедно щѣла да представи всестранно бита, културата и историята на българитѣ и тѣй да опровергае грѣцки, римски и византийски писатели — нарочно Херодотъ и Тукидитъ — които сж писали басни и сж затъмнили историята на европейскитѣ народи. Срѣдството за „опровергаване“ на тия „баснописци“ е санскритскиятъ езикъ, който „обема сички коренни речи европейскихъ языкъ“. За да изучимъ правилно старобългарския битъ, нѣма защо да четемъ грѣцки и римски писатели — достатъчно е да се вгледаме добре въ българския говоримъ езикъ „кой твърде малка разлика има отъ самъскритаго и зендскаго язици!“

Но освенъ тия теоретизации, къмъ които Раковски проявява постоянна склонность и които се раждатъ въ буйното му патриотично въображение, „Показалець“ съдържа значителна вещественна часть, въ която е даденъ изобилень фолклорень и географски материалъ.

Понеже възнамѣрявалъ да почне издаването на „Дунавски лебедъ“, чиято главна цель щѣла да е народната книжнина, Раковски бърза да предложи на всички грамотни и родолюбиви българи единъ планъ за събиране етнографски материали, които той ще печата въ вестника си. Въ този планъ той съобщава, какъ трѣбва да се описватъ всички обичаи и вѣрвания — да се събиратъ и всѣкакви доку-

менти. По-нататък Раковски чертае границите на българската народност, която по число „значително превъзходи всѣхъ другихъ народъ въ Турска Европа живѣящихъ... Тойзи български народъ живѣещъ въ Европа отъ незапамтени времена, заузема малъ е знаменити действия въ всемирното позорище гражданскаго бития“.

— Българите живѣятъ помежду си друголюбно, пазятъ древните си обичаи, гостоприемни сж — нѣщо, което отбелязватъ и всички чужди пжтешественици — и сж крайно демократични: „никакъвъ отличителенъ насловъ за родопоколѣние не отдаватъ никому, само по-старите почитатъ и уважаватъ, както и по-мждрите... Най-простиятъ селянинъ, когато иде въ града и се представи предъ нѣкой богатъ българинъ, отива съ смѣлость и дързость като предъ равенъ съседъ и братъ; и като му отдаде обичайния поздравъ: добро утро или добъръ день, сѣда безъ да го поканятъ и почва да се разговаря свободно... Единствениятъ насловъ, що отдава селскиятъ българинъ на гражданина е „ваша милость“, но сжщия насловъ отдава и себе си, защото мнозина въ разговора си казватъ: ваша милость и моя милость трѣбва да се съгласимъ и проч.“ Следъ туй Раковски описва подробно селския домъ и всички селски занаяти, уреди, сезонни грижи, облѣкло, обичаи — сватбени, годежни, седѣнки и т. н.

„Показалець“ е първата книга въ новата българска литература, която представя всестранно веществената култура на народа и отъ която лѣха безкрайна, искрена любовь къмъ патриархалния народенъ животъ. Съ тия си качества тя разширява и задълбочава традицията, създадена отъ Венелинъ, Априловъ, Богоровъ, Н. Геровъ и П. Р. Славейковъ. По стѣпките на Раковски по-нататъкъ трѣгна Лю-

бенъ Каравеловъ¹⁾). Всички първи български писатели обосноваватъ творчеството и цѣлата си дейностъ чрезъ живо вникване въ духа на народния животъ, отразенъ въ обичаи, вѣра, пѣсни, легенди, поговорки. Тия увлѣчения сж типични за българския националенъ романизъмъ, който, разтълкуванъ по-широко, може да се постави въ пълна зависимостъ и хармония съ общославянския и особено съ южнославянския романтизмъ. Въ много отношения нашитѣ писатели следваха примѣра на Вукъ Караджича.

¹⁾ Подробности вж. у проф. М. Арнаудовъ — „Раковски като фолклористъ“ въ „Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ“. София 1912 год. и въ „Очерки по българския фолклоръ“. София, 1934 год. Сжщо и предговора къмъ томъ III отъ „Избрани“ творения на Л. Каравеловъ, редакция на Г. Константиновъ — Хемусъ, 1938 год.

XI

Грижи за единството на народа. Революционерът не забравя значението на вѣрата.

Въ Одеса Раковски е написалъ още 1) „Нѣколикo речи о Асѣню първому, великому царю българскому и сыну му Асѣню второму“. 2) „Кратко разсѣждение врѣху тъмния и лъжовния начала, на коихъ е основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ“ — и дветѣ издадени презъ 1860 година въ Бѣлградъ, печатани въ княжеската сръбска печатница. Това сж два опита за обяснение историческитѣ права на българския народъ за самостоятелност — църковна и политическа. Въ „Нѣколикo речи“ Раковски величае Симеона и Асеновци заради силата имъ и изтъква, че при тѣхното царуване България е имала своя овтономна църква. Този фактъ той подчертава като аргументъ срещу гърци и унияти едновременно. Книгата представя разхвърлени анализи на разни моменти изъ българската история. Тамъ е обяснено, кога и какъ е възникнала богомилската ересь, защо е паднала България подъ турцитѣ, какво преследва католическата пропаганда — като сж разгледани и нѣкои паметници. На мѣста Раковски цитира Паисия и повтаря неговия методъ. Отъ книгата му лѣха недържанъ гнѣвъ срещу „езуитската развратность“ и срещу византийскитѣ писатели, които изопачаватъ истинитѣ за Асеновци.

И тукъ, като говори за вжтрешното устройство на нѣкогашната българска държава, Раковски под-

чертава демократичността на българитѣ. — Всички българи сж били свободни, роби не е имало; народътъ самъ избиралъ царетѣ си, които сж били водачи на войската. Боляритѣ и богаташитѣ нѣмали никаква властъ надъ народа, нито носѣли отличителни титли за благородство, защото „всички българи сж били благородни“.

Българитѣ имали „обширни и изрядни“ граждански закони, които донесли още отъ Хиндистанъ. Тия закони днесъ сж възприети въ цѣла Европа. Турцитѣ сж били варвари, но се облагородили чрезъ смѣшение съ християни. „Царската имъ порода е все отъ други народи, най-вече отъ гръцко-българо-сръбска кръвъ.“ Покрай езуити, турци и византийци, — не сж забравени и съвременнитѣ гърци, които искатъ да унищожатъ славянския родъ и мечтаятъ да обсебятъ земитѣ до Дунава и Сава — „За българи и сърби нищо не оставятъ! Съ всичката си голота опашкитѣ имъ все нагоре стърчатъ като на кози.“

Накрай Раковски полемизира пакъ съ българитѣ уняти — особено съ Драганъ Цанковъ, къмъ името на когото сж прикачени най-отрицателни епитети. За да покатоличватъ българитѣ, унятитѣ прибѣгватъ до какви ли не подкупи и хитрини. И Раковски се обръща къмъ сънародницитѣ си съ следнитѣ назидателни думи: — „Любезни братя българи! Нашата вѣра всѣкога е била най-добриятъ и най-милъ нашъ утешител и нашата премила народность, ако се е между насъ утвърдила, то за туй ние сме длъжни на нашата православна прадѣдна вѣра, която сме въ точностъ държали и държимъ! Иначе бихме изгубили народността си и името си. Раздоръ прадѣднаго вѣроизповѣдания е унищожение народности, а най-паче между народу, кой нѣма своя свобода и зависи отъ другихъ“ . . .

Въ тия именно думи се крие дълбоката мъдрост на Раковски и голѣмото му значение като народенъ водачъ. Той ясно вижда смисъла на оная нравствена сила, която наричаме православна вѣра, чрезъ която народътъ ни е оцѣлѣлъ и презъ вѣкове на най-тъмно и страховито робуване. Той знае, сжщо тѣй, че най-важна, ако ли не и единствена, основа за напредъка на народа е неговото духовно единство. А тъкмо това единство идатъ да поразятъ разнитѣ чужди пропаганди. — „Азъ видѣхъ въ Австрия—пише Раковски—множество сърби, които сж приели папищашка вѣра — наричани шокци — които гледатъ съ непримирима вражда на своитѣ еднородни братя православни сърби . . . Сжщото искатъ тия свети Петрови наследници да направятъ въ България . . . Вардете се, братя, отъ тия хищни вълци!“ . . . По-късно въ в. „Дунавски лебедъ“ (брой. 44) Раковски, като прави исторически прегледъ на католическата пропаганда въ България, се опълчва и срещу Щросмайера, който „подъ видомъ родолюбия лъсти и мами нѣкои простодушни българи . . . Той най-много се труди въ Македония да посѣе религиозенъ раздоръ и да въведе католицизма. На негови разноски се печататъ и нѣколко книги на сръбски и български езикъ и се прѣскатъ изъ Турция и лъстятъ православнитѣ християни“. Сжщата енергия на фразата и сжщата искрена загриженостъ за цѣлостта на народа Раковски проявява и когато се противопоставя на руската политика за изселване на българи въ Русия. И мене ми се струва, че въ тия именно противопоставяния трѣбва да диримъ величието на Раковски. Чрезъ тѣхъ най-непосрѣдно ще вникнемъ въ неговата мъдростъ и въ ония страстни грижи за народността, които го очертаватъ като великанъ на фона на нашата нова история.

Другиятъ исторически опитъ на Раковски — „Кратко разсждение върху старата повѣстность“, повтаря известнитѣ му вече теории за еднаквостъ на българския и санскритския езикъ и полемикитѣ му съ гръцки и европейски историографи. Историята, подчертава Раковски, трѣбва да почива на истината, а тая истина се разкрива не отъ гръцки и римски автори, а отъ индийскитѣ и персийскитѣ. Люлката на човѣшката култура е Хиндистанъ.

Раковски дава паралелни обяснения на древноиндийската, славянска, гръцка митология. Прави и филологически открития, като следното: „Българинъ или Бльгаринъ и Булгаринъ значи человѣкъ, народъ който ся е вѣки ублагородилъ сравнително съ Елень или Гъркъ, живѣящъ йоще въ лѣсове и гори...“ Можемъ да си представимъ, какъ е действувала тази своеобразна „научна“ аргументация върху българското самочувство, тъй жестоко засѣгано отъ фанариотитѣ и други хулители на българския родъ! Раковски, който се грижи за запаване духовното родство между всички българи чрезъ православната църква, дава въ трудоветѣ си изобилни внушения за закрепване и разпалване на българското национално чувство. Въ тия две посоки се движи неговата дейность въ Одеса — по тѣхъ той стига до пълно единение съ народната душа и става истински тълкувателъ и творецъ едновременно на историческия моментъ. Той създава литература, която по-късно е изоставена, поради своеобразния езикъ и поради липса на елементарна съобразителность съ научнитѣ факти — но която за времето си играе решителна роль, като дава сили и широки перспективи на българина — като заздравява самосъзнанието му и му дава воля за подвизи.

XII

Връщане къмъ активна революционна пропаганда.

Раковски разбралъ, че въ Одеса, и изобщо въ Русия, не ще може да осъществи плановеѣ си, та решилъ да се премѣсти по-близу до България. Той пътувалъ изъ разни мѣста на Влашко и въ началото на м. мартъ 1860 година се озовалъ въ Бѣлградъ. Тукъ напечаталъ „Нѣколько рѣчи о Асѣню...“, „Кратко разсуждение“, „Гласъ одного бѣлгарина“ и „Бѣлгарскія за независимо свещенство днесъ възбуденъ въпросъ“ (все презъ 1860 год.). Намѣрението на Раковски е било да отпечати книгите си, писани въ Одеса, и да се върне въ Влашко или Русия. Но сърбитѣ се показали тѣй внимателни и благородноположени къмъ него, че той решава да остане при тѣхъ.

Князь Михаило Обреновичъ се явявалъ застъпникъ на една широка славянофилска политика и вдѣхвалъ много надежди всрѣдъ бѣлгарската младежь. Стѣпилъ за втори пътъ на престола презъ есента на 1860 год., следъ смъртта на баща си Милоша, Михаило веднага повежда решителна противотурска политика. Още при първото си князуване (1840—1841) той е насърдчавалъ въстанията въ България и Босна (1841 год.), а сега вече има предварително уяснена програма за постепенно отстраняване на всѣка зависимостъ отъ турците и за обща дейность съ другите християнски народи на Балкана. Михаило успѣва да получи отъ скупщината, наречена Преображенска, една декларация за

пълновластие отъ негова страна и въвежда въ кралството си режимъ на диктатура и строга цензура. Сжщата скупщина, която развързва ржцетъ на княза и благославя неговия личенъ режимъ, е отдълила особенъ пасажъ въ отговора на тронното слово за страданията на еднороднитъ братя българи, които очаквали помощъ отъ Сърбия. Всичко това става точно по времето, когато Раковски е въ Бѣлградъ. Той се познавалъ съ Михаило още когато последниятъ, приживе на баща си, е държалъ върховното командване на сръбскитъ войски. Като князь, Михаило засия връзкитъ си съ Раковски и го увеличи въ единъ планъ за съвмѣстна дейность. Раковски е свидетелъ на Михаиловитъ вжтрешни успѣхи: създаване на мощна армия и на ясни политически идеали. Това засия националното честолюбие и на нашия патриотъ, и той решава да съдействува за по-скорошна война съ турцитъ — като подготвя българитъ за бунтъ и общо действие съ сръбскитъ войски.

Турската власть научава за присжтствието на Раковски въ Бѣлградъ и на нѣколко пжти прави постжпки той да бжде изпратенъ въ Цариградъ, като политически престжпникъ, но сръбското правителство отговаряло, че нѣма никаква власть надъ него, защото билъ руски поданикъ. На приятеля си Дайнеловъ Раковски пише: „Мене е казано отъ сръбското правителство, че на всѣка цена ще бжда защитенъ отъ него и да си гледамъ спокойно работата. Азъ съмъ съ всички добре тукъ.“

Скоро следъ като пристигналъ въ Бѣлградъ, тамъ дошелъ неговиятъ нѣкогашенъ съдружникъ отъ Цариградъ Мустафа бей, за да уреди стари свои вземания, или, както пише самъ Раковски „да лови съ кола зайци“. Обадилъ се и другъ неговъ цариградски кредиторъ — Замбоолу, но и той не

успѣлъ да си уреди смѣтките, Мустафа бей, който отишелъ въ квартирата на Раковски да иска обяснения, билъ изпжденъ — „Азъ му рекохъ: иди си отъ тукъ и още единъ пжтъ да не си стжпилъ, че ще ти строша главата като на змия“.

Раковски мислѣлъ да почне въ Бѣлградъ от-давна мечтаното списание „Бѣлгарска старина“, за което влѣзълъ въ връзка съ нѣкои учени бѣлгари въ Чехия и Русия, но и сега не успѣлъ да осжществи тази своя мечта. Други по-належащи задачи увличатъ неговата пламенна душа.

Отъ 1 септемврий 1860 год. Раковски започва да издава въ Бѣлградъ седмиченъ вестникъ „Дунавски лебедъ“, пробниятъ брой на който бѣ отпечатанъ още презъ 1857 г. въ Нови-Садъ. Осжществява една стара, мила и постоянна своя мечта. Този „граждански, любословни и забавни вестникъ“, отъ който излизатъ 62 броя (248 стр.) има епохално значение за бѣлгарската общественостъ и за бѣлгарската култура. Чрезъ него се е давала насока на общественото мнение по всички дейни въпроси на времето.

На първо мѣсто „Дунавски лебедъ“ отразява мнението на своя редакторъ по важния проблемъ за бѣлгарскитѣ систематични изселвания въ Русия. Точно по туй време се подписва между Русия и Турция спогодба за размѣна на населения: отъ Турция да заминатъ за Русия бѣлгари изъ Видинския край, като на тѣхно мѣсто дойдатъ татари. Подбуждани отъ руски агенти и отъ турцитѣ, много бѣлгари ставатъ жертва на тая жестока спогодба. Раковски вижда, какви трагични последици може да има изселването, и веднага застава решително срещу руската политика по този въпросъ. Той решава да замине за Русия и тамъ прѣко да влияе за спиране на изселването. Снабденъ съ препорж-

чителни писма отъ сръбския митрополитъ Михаилъ и други видни сърби, до московския митрополитъ и до директора на Азиятския департаментъ Е. П. Ковалевски, той тръгва презъ юлий 1861 г. за Одеса. Стигналъ тамъ, Раковски взема нови препоръжки, влиза въ връзка съ видни българи и руси и се готви да отиде въ Москва, пъкъ дори и въ Петербургъ, за да се опълчи срещу пагубната политика по изселванието, но нѣкои българи, на първо мѣсто Н. Х. Палаузовъ, осуетили тая му програма, като го представили за върлъ русофобъ и опасенъ човѣкъ. Клеветата на Палаузова извиква негодувание всрѣдъ повечето одески българи особено у младитѣ. В. Друмевъ — тогава семинаристъ — се зарича да отмъсти на Палаузова... Все пакъ, Раковски можалъ да обясни на нѣкои голѣмци въ Русия, въ това число и на министра на вжтрешнитѣ работи князь Горчаковъ, че преселението е „разорително за българитѣ и пагубно за Русия.“ Генералъ Стремоуховъ обещалъ да прати телеграма до руския консулъ въ Видинъ да спре изселванията. Туй обещание не било изпълнено. Консултътъ засилилъ пропагандата си.

Пжтувайки въ Влашко и Русия, Раковски, както съ основание предполагаше Боянъ Пеневъ, сигурно е искалъ да осжществи и една друга своя програма:— да получи пълномощно като постояненъ представителъ на България предъ европейскитѣ сили, за което е писалъ на Дайнелова непосредствено следъ тръгването си отъ Бѣлградъ:

„Въ настоящее время, по моему мнению, нужда необходима е ние непремѣнно да имаме единъ упълномощенъ отъ народа българинъ, представителъ Българии предъ европейски сили, той да обходи сички кабинети, отъ коихъ днесъ зависи сждба Въстока, и да имъ представи български правини, народное желание и прочее...“

Той изтъква, каква голѣма полза ще иматъ отъ такъвъ представителъ всички българи и добива съгласието на мнозина отъ Влашко. Въ Русия обаче мисията му пропада.

Раковски се връща въ Бѣлградъ и започва ядовита пропаганда срещу руситѣ. Въ „Дунавски лебедъ“ той помѣства статии срещу рускитѣ консули и агенти, като нарича политиката имъ подла и предателска (бр. 53 и 60, октомврий и ноемврий 1861). Мнението и тактиката му по този въпросъ се сподѣлятъ и отъ сръбското правителство. Филипъ Христичъ, министъръ на външнитѣ работи, далъ на Раковски пари, още преди да иде въ Одеса, за да издаде и специална брошура, която да се разпространи въ много екземпляра между българитѣ¹⁾.

Но и Раковски и сръбската властъ не сж искали да се знае, че брошурата е тѣхно дѣло, та изпратили Теодосий Икономовъ да я напечата въ Букурещъ, безъ да се обявява авторътъ ѝ. Брошурата, озаглавена „Прѣселѣние въ Русия, или Руската убийственна политика за Българитѣ“, излиза презъ пролѣтъта на 1861 год. (второ издание 1886 год.). Въ нея най-напредъ се изтъква каква властъ надъ човѣка има отечеството — „най-святото нѣщо на свѣта.“ После се подчертава, че ония човѣци, които постоянно скитатъ и „не знаятъ нищо за общото си отечество“ сж подобни на „безсловесни животни“ — тѣ сж укорявани отъ всички съ презрителното име скитници!

Следъ туй Раковски минава направо къмъ характеризирание на руската политика по изселването: „Длъжностъ свята къмъ милото ни отечество налага да откриемъ на простодушния народъ, ка-

¹⁾ Вж. Ив. К а с а б о в ъ — „Моитѣ спомени отъ възраждането на България съ революционни идеи“. София, 1905 год., стр. 17.

кво нѣщо е Русия и нейното мжчително монголско правителство“ . . . И следватъ исторически данни, тъй както Раковски е могълъ да ги комбинира, съ които се доказва, че „руситѣ сж варварски народъ“, че и тѣхъ българитѣ сж покрѣстили и имъ дали писменостъ, а за благодарностъ князетѣ имъ започнали да нападатъ българскитѣ земи. Отъ Светослава (X вѣкъ) до Петра Велики „българитѣ не сж имали никакви приятелски сношения съ руситѣ. Петъръ Велики пръвъ почналъ да мисли, какъ да разпростре властѣта си и въ Бѣлгария“ . . . Започватъ рускитѣ нашествия въ Турция, които „разориватъ бедното ни отечество.—Отъ една страна необузданата тогава нередовна турска войска пленила, клала и ограбвала българитѣ, а отъ друга, рускитѣ войски още по-свирепи и по-немилостиви отъ турцитѣ, опустошавали лозя, ниви, грабѣли овце, говеда и горили българскитѣ градове и села! А когато се връщали, победители или победени, отвличали насила по нѣколко хиляди български домородства и ги заселвали въ обширнитѣ си пустини! Отъ тия времена се намиратъ чакъ въ Харьковска губерния множество поробени бѣлгари.“

Презъ 1812 год. рускитѣ войски запалили Разградъ, Арбанаси, Свищовъ, Русе и „много други градове и села, чиито развалини и днесъ се виждатъ . . . Много старци помнятъ тия времена и говорятъ за тѣхъ съ кървави сълзи.“

Презъ 1828 год. Дибичъ стига до Одринъ, и подбужда българитѣ да се биятъ срещу турцитѣ, а после, като си свършилъ работата, опустошавалъ българскитѣ земи и завлѣкълъ нѣколко хиляди семейства въ Русия . . . Сжщото се повтаря и презъ 1854 год., когато, по руско внушение, 13 хиляди български семейства забѣгнали въ Бесарабия . . . „Всѣкога проклетата Русия, когато е воювала съ

Турция, е лъгала беднитѣ простодушни българи, че ужъ за тѣхъ отваря войната. Но нейната цель всѣкога е била да разори милото ни отечество и да преселва народа ни въ земята си. „Въ нито единъ договоръ съ Турция тя не е поменала нѣщо добро за българитѣ. Сега, когато европейцитѣ я победиха, тя мами простодушния народъ съ пари и лъжи.“

Съ една дума, цѣлата тая брошура, както личи отъ даденитѣ цитати, е въ пълно противоречие съ първитѣ произведения на Раковски. И ако речемъ да обяснимъ това по-всестранно, ние ще трѣбва да вземемъ подъ внимание не само искренитѣ му възмушения, изникнали поради преселването на видинскитѣ българи, но и влиянието на сръбскитѣ ржководни сръди, на които не е било приятно да гледатъ, какъ между руси и българи се е създавала една чувствена и политическа близость, която е застрашавала да осуети сръбскитѣ дипломатически планове. Патриотичнитѣ чувства и разсжждения на Раковски въ случая се използватъ за създаване на ново, русофобско движение, което—ако бѣ се засилило, щѣше неминуемо да обърне очитѣ на българитѣ къмъ Сърбия.

Подобна роль играе следъ едно десетилѣтие Л. Каравеловъ, сжщо врагъ на руската политика, на която противопоставяше идеитѣ за демократична балканска федерация, единствена, споредъ него, годна да предпази балканцитѣ отъ заинтересувани чужди влияния . . .

Казаното противоречие у Раковски, както вече знаемъ, не е единствено. Той, както вече казахме, е блестящо указание за лутанията на българскитѣ водачи отъ онова време, когато за първи пжть народътъ ни прави опити самъ да поеме сждбата си. Раковски е първиятъ български дипломатъ и по-

литикъ. Условията, въ които живѣе и работи, не позволяватъ да има една единствена тактика. Нуждно е било да бжде колкото може по-гъвкавъ и да нагажда българскитѣ интереси къмъ тия на правителствата, въ чиито столици е билъ принуденъ да стои. Идеино установени водачи се явиха веднага следъ него. Раковски, обаче, винаги изхожда отъ дейното си и страстно патриотично съзнание. То диктува и страницитѣ на казаната брошура, която завършва съ горещъ позивъ къмъ сънародницитѣ:

— „Какъвъ тежъкъ грѣхъ вие, мили българи, вземате отгоре си! Вие ставате убийци на децата си, на домородствата си? . . . Де оставяте дѣдови и бащини гробове? Тѣхнитѣ души и сѣнки ще ви преследватъ, гдето и да идете, и всѣкога ще ви мжчатъ душевно, като ще ви казватъ: „О, неблагодарни синове! Де оставихте нашитѣ кости? . . . Ние сме ви родили и отхранили, оставили сме ви домове, лозя, ниви, ливади и други домашни потрѣбности, а вие, о неблагодарни синове, оставяте всичко да запустѣе и отивате въ оная пуста и омразна земя, за да си пѣхнете вратоветѣ въ желѣзенъ яремъ! Каква нужда, какви насилия ви накарватъ на това скитничество? Знаете ли вие, че ние сме търпѣли повече отъ четиристотинъ години делии, кърджалии, капасъзи . . . и пакъ сме увардили бащиното си свето огнище. А вие . . . за голи само обещания ставате убийци на себе си, на женитѣ си и на децата си? О! вашитѣ души на онзи свѣтъ ще бждатъ наказани . . . а тѣлата ви ще теглятъ на този свѣтъ руското робство и съ кървави сълзи ще прекарате злочестия си животъ! . . . Не е ли срамота за васъ, о видински българи, да ви замѣнятъ съ татаритѣ и да правятъ съ васъ трампа, като съ коне или волове!“ . . .

Въ тия лирически фрази е отразена сентименталната природа на Раковски и непристорената му любов къмъ родната земя — символъ на Родината. Земята е наша майка, съ нея ни свързва не само трудътъ, чрезъ който живѣемъ, но и кръвта ни, душата ни, откърмена всрѣдъ роднитѣ красоти и немислима безъ националнитѣ традиции, безъ нашитѣ близки, нашитѣ обичаи, идеали. Руситѣ, които откъсватъ части отъ народа ни, посѣгатъ на националното ни единство.

Русофобството на Раковски иде и поради рускитѣ официални противодействия по българскитѣ църковни борби. И това имъ поведение е изобличено въ разглежданата брошура — като е изтъкнато, че Русия предпочита българитѣ да робуватъ на фенерското духовенство, отколкото да се сдобиятъ съ свое самостоятелно свещенство — защото се страхува, че нѣма да може по-нататъкъ да „разорява българския беденъ народъ“.

XIII

И сега не е забравена важността на борбата за самостоятелна българска църква.

Втори исторически важен въпрос, по който Раковски заема ясно, категорично становище въ Българска църква, е този за самостоятелна българска църква. Въ отношенията му към борците срещу Фенеръ тукъ, всъщностъ, нѣма нищо ново. Раковски продължава да е все сжщиятъ пламененъ апостолъ на борбата срещу фанариотитѣ. Въ „Дунавски лебѣдъ“ той пише дълги статии, които издава и като отдѣлни брошури — „Българскій за независимо имъ священство днѣсь възбуденъ въпросъ“ и „Отговоръ на богословская грѣцка брошура“ (1860 год.), — въ които излага историята на църковния въпросъ. Поводъ, за да напише първата статия му дава едно изложение по църковния въпросъ печатано въ „Руския Вѣдомости“ (1859), въ което се защитавала грѣцката Патриаршия срещу българскитѣ домогвания за самостоятелна църква.

Трѣбва да отбележимъ, че изказването на такива симпатии въ Русия не е изолирано и само „официозно“ явление. Изпъкнали личности и писатели като К. Леонтева, напримѣръ, заеха крайно отрицателно становище къмъ религиознитѣ и националнитѣ домогвания на българитѣ. Леонтевъ, който поставя надъ всичко единството на православието и който предпочита византийската култура предъ модерната, не може да намѣри хулни думи, за да очерни ония, които съчувствуватъ на българитѣ. Той мрази всички балкански славяни заради тѣхния демократизъмъ,

заради либерално-егалитарнитѣ имѣ домогванія, вродени въ душитѣ имѣ или присадени отъ Западна Европа — и хвали гърцитѣ като пазители на византийското православие. На Русия Леонтевъ препоръчва да остане вѣрна на туй православие, за да се противопостави на демократическия прогресъ, който иде отъ Западъ и който щѣлъ да разложи свѣта. Отъ тамъ иде непримиримостъта му къмъ българитѣ. Той величае турцитѣ, заради тѣхния красивъ архаиченъ „естетиченъ“ битъ и предпочита тѣ да владѣятъ и да подтискатъ българитѣ, защото тѣй последнитѣ пазѣли древното православие. — „Докато е било страшно да се живѣе, докато турцитѣ сж насилвали, грабѣли и убивали, докато въ Божия храмъ е трѣбвало да се ходи нощемъ, докато християнинътъ е билъ куче, той е билъ повече човѣкъ, т. е. билъ е по-идеаленъ. Презъ двадесетитѣ и тридесетитѣ години на този вѣкъ е имало все още доброволни мжченици, имало е майки, които сж говорили на синоветѣ си, подобно на лакедемонскитѣ майки: — по-добре да те убиятъ турцитѣ, нежели да те видя измѣнникъ на Христа!... — Свободата откри широко вратитѣ на дребното самодоволство“... Тази особена — мистична, антиисторична и аристократична философия доста хармонира съ руското самодържавие отъ онова време и съ домогваніята на руската църква като замѣстница на византийската. Интелигенцията на Русия не се увличала въ тѣхъ, но не били малко и хората, които сж се доближавали до поетичнитѣ и мрачни мечтания на Леонтева ¹⁾. Между тѣхъ сж и тия, срещу които е въстаналъ Раковски. Въ „Българскитѣ за независимо свещенство въпросъ“ той пакъ започва историческия си прегледъ още отъ Хиндистанъ, за да

¹⁾ Вж. Н. Бердяевъ — Кост. Леонтьевъ. Очеркъ изъ исторіи русской религиозной мысли. У. М. С. А. — 1926.

изтъкне, че българитѣ сж приели християнството направо отъ апостолъ Павелъ, триста години преди да се покръстятъ гърцитѣ. После той говори за независимата българска патриаршия при Симеона и за хитрото църковно надмощие на гърцитѣ следъ дохождането на турцитѣ . . .

Ценни въ тая монография сж страницитѣ за съвременнитѣ борби на българитѣ въ Цариградъ, — за ролята на Бозвели, Макариополски, Чалъковъ, Богориди, които Раковски лично е наблюдавалъ; за отношението на чорбаджии, народъ и интеллигенция къмъ църковния въпросъ. Всичко туй, разказано като спомени, на мѣста и документирано, е материалъ отъ извънредна важность за новата българска история. Тамъ сж дадени хубави описания на българския битъ и ясни указания за духовното състояние на народа ни.

Въ „Отговоръ на богословска гръцка брошура“ Раковски оборва, съ своеобразната си „историческа“ аргументация, едно гръцко изложение, което искало да доскаже, че православното християнство трѣбвало да знае като евангелски само гръцкия езикъ. Раковски пакъ изтъква, че българитѣ сж покръстени отъ апостола Павла и че сж имали книжнина преди Кирила и Методия.

Най-ясно, съ задълбочаване въ културно-историческия и нравственъ смисълъ на църковната борба, Раковски се е изказалъ въ една книга, излъзла презъ 1864 год. въ Букурещъ на български и румънски езици, пакъ отпечатъкъ отъ вестникъ (отъ издавания въ Букурещъ „Будущность“): — „Българскій вѣроизповѣденъ въпросъ съ фанариотитѣ и голѣмая мечтайна идея панелинизма“. Въ този трудъ, органически свързанъ съ издаденитѣ въ Бѣлградъ две брошурки, се изнасятъ нови аргументи за изобличаване на панелинизма. Раковски

зове българитѣ да се пазятъ отъ грѣцкитѣ хитрости, защото „много клетници, заблудени българи, предпочитаха вмѣсто матерния си езикъ, да говорятъ грѣцки, а най-срамно е, че тѣ криеха и народното си име българинъ!“ Дадени сж много фактически материали за българо-грѣцкитѣ отношения, за католическата пропаганда, особено за ролята на Йосифъ Соколски и Драганъ Цанковъ, за отношението на европейскитѣ дипломатически представители въ Цариградъ къмъ българския църковенъ въпросъ и т. н. Раковски цитира грѣцки и европейски историци, полемизира съ тѣхъ и, следъ всестраннитѣ си освѣтления по грѣцката политика, дава следнитѣ съвети на българитѣ: — „Да се бранимъ, братя, съ всички възможни срѣдства и жертви. А тая наша отбрана нѣ може да има друго по-силно оржжие, освенъ: а) разпространение на българския езикъ навсѣкжде, гдето живѣятъ българи; б) вдѣхване въ сърдцата на младитѣ любовъ къмъ наука и образование. . . А най-главно и най-важно е: възобновяване на народното свещеночалничество и окончателно прекъсване на всѣко сношение съ грѣцкото, безъ да измѣняваме прадѣдното си вѣроизповѣдание.“

Раковски подчертава, че вѣроизповѣдниятъ въпросъ е „най-голѣмото дѣло, което трѣбва да занимава всѣки българинъ“, — той е „святая длъжностъ“, отъ него „зависи смъртта или живота на българската народностъ“. Всички българи трѣбва да се обединятъ като единъ около „едно общо мнение и действие“, та да изпждятъ грѣцкитѣ духовници изъ българскитѣ земи.

XIV

Опасностъ за народното единство отъ чуждитъ пропаганди. Дипломатическа ловкостъ у Раковски.

Раковски, заедно съ всички първенци на народа ни отъ епохата на Възраждането, знае, че успѣхитъ въ борбата ще зависятъ отъ самосъзнанието на народа и затуй препоръчва, преди всичко, образованието. И за него църковниятъ въпросъ е въпросъ за българската култура, за запазване на народността ни. Разрешимъ ли него — а то не е мжно при тогавашното поведение на турската властъ — и справимъ ли се съ всички чужди домогвания — руски, католически, протестански и пр. — ние осигуряваме на народността си всички предпоставки за културно развитие. Въ тия точки идеологията и тактиката на Раковски е въ пълна хармония съ разбиранията на просвѣтителитъ и църковниците отъ вжтрешността на империята. Но той има предимството да знае и цѣлата сложна игра на европейскитъ домогвания. Препоръжитъ му не сж случайни, а сж свързани съ знанията му на европейскитъ и рускитъ интереси, на които сж ставали жертва повечето отъ вжтрешнитъ народни водачи. Раковски се противопоставя еднакво решително на руската, както и на западно европейската намѣса въ българскитъ работи. Европейцитъ се страхуватъ отъ засилването на руското влияние и затуй гледатъ да въведатъ католицизма и протестантизма въ България и изобщо на Балканитъ. Българитъ сж окръжени съ врагове и трѣбва да знаятъ да се пазятъ

— ще сполучатъ само ако сж единни и ако гледатъ собственитѣ си интереси. Една умѣло водена народна политика би могла да изпользува дипломатическата игра за всестранния напредѣкъ на народа.

Казахме вече, че Раковски изпѣква на фона на историята преди всичко съ постоянната бдителность за единството на българската народность и съ страха да не би тя да стане жертва на нѣкои чужди интересъ. Принуденъ да работи въ чужбина и да се съобразява съ чуждитѣ домогвания, той и тогава, когато работи въ съгласие съ политици отъ друга народность, не отстъпва отъ основнитѣ си разбирания и идеали. Тѣ може понѣкога външно да сж затулени — обаче вътре, въ дълбочината на патриотичното и нравственото му съзнание, сж стели винаги будни! Вникнемъ ли внимателно въ поведението на Раковски, всички противоречия, които бихме открили въ разбиранията и тактиката му, ще се изяснятъ по-леко, и ние ще схванемъ, че тѣ не сж достигали до основнитѣ му идеи, а сж били само временни похвати на единъ роденъ дипломатъ, на народенъ водачъ, който е трѣбвало да се справя съ различни обстановки и да съгласува идеалитѣ си съ движението на международната политика.

Въ „Дунавски лебедъ“ Раковски като пише по църковния въпросъ и по политиката на европейскитѣ сили на близкия изтокъ, засѣга и състоянието на турската държава. Първоначално той е приятелски настроенъ къмъ султана и неговата власть. Като изтъква българскитѣ надежди следъ Хати-хумаюна и като съветва българитѣ да постоянствуватъ въ борбата съ фанариотитѣ, Раковски заключава: „Високото правителство е узнало твърде добре тѣхнитѣ (т. е. на фанариотитѣ) пагубни постѣпки, които сж нанесли толкова злини и на самото правителство. А оная православна сила (Русия), която под-

помага фанариотитѣ за своя цель и неправедно се труди да унищожи българското народно дѣло, не ще успѣе и тя да извърши нищо, защото и тя не е твърде при сърдце на отоманското правителство и колкото се старае да обори това българско дѣло, толкова повече се отдалечава отъ успѣха си, а и по-голѣма омраза навлича върху себе си отъ страна на българския народъ.“

Дипломатическата ловкостъ на Раковски тукъ прозира най-ярко: — той гледа да използува руско-турскитѣ съперничества, за да спечели придобивки за народа си. Турцитѣ трѣбва да се похвалятъ и да разбератъ, че българитѣ ще се откъснатъ отъ руското влияние, ако властѣта удовлетвори исканията имъ. — „Когато единъ цѣлъ народъ решава едно дѣло, а то не само никакъ не е противно на властѣта, но е съгласувано съ нейнитѣ намѣрения, то подобно дѣло не може да остане неразрешено споредъ желаніята на народа.“

Като разглежда въ брой първи на „Дунавски лебедъ“ европейскитѣ интереси на изтокъ, Раковски отхвърля грѣцкитѣ клевети за чужди влияния надъ българитѣ и подчертава: „Българитѣ сж увѣрени, че отъ никоя друга сила нѣматъ помощъ, нито трѣбва да чакатъ, освенъ отъ днешния чловѣколюбивъ владѣтель султана и отъ неговитѣ благоразумни и високи чиновници.“ По-нататъкъ, въ брой 4, Раковски разчита вече и на „благоразумието на европейскитѣ сили, най-вече на Англия, която най-първа е обърнала особно внимание“ на българския въпросъ. — Англия и всички европейски държави знаятъ добре, че единъ народъ, който „брои повече отъ шестъ милиона“, щомъ веднажъ е изхвърлилъ отъ богослужението името на патриарха, не ще може повече да мирува. „Не може ли Европа да размисли, че когато се породи и развие въ единъ

народъ една общонародна мисълъ, а особено ако е тя религиозна, невъзможно е вече тя да се угаси и че този народъ, въ противенъ случай, ще предпочете да изгуби и най-драгоценното си нѣщо, само да добие желаното? Нѣмаме ли хиляди такива примѣри?“

Раковски е убеденъ, че познава интимнитѣ намерения на европейскитѣ политици и е разбралъ, че „най-голѣмото европейско старание е да се утвърди турското царство цѣлокупно и да се уведе въ него общо преобразование прилично и сходно на днешния вѣкъ.“ Затуй една отъ най-важнитѣ задачи на „Дунавски лебедъ“ е да освѣтлява чужденцитѣ по работитѣ въ Турция и особено по българското движение за църковна независимостъ. За тая цель Раковски печата въ вестника си и статии на френски езикъ. Българитѣ сж трудолюбиви стопани, които доставятъ на Европа храни, вълна, конопъ, ленъ, памукъ, коприна, кожи, розово масло, тютюнъ, масла, бубено семе, оризъ, желѣзо, добитъкъ, медъ, восъкъ... „А колко европейски производи влизатъ въ България — то е знайно отъ разнитѣ панаири, които ставатъ всѣка година по разни мѣста. Колко пристанища и градища брои България — и то е знайно... Европа има голѣма взаимна полза отъ българския народъ и затуй трѣбва да обърне внимание къмъ него.“ Получи ли веднажъ своя свободна иерархия, този народъ ще се отдаде спокойно на своя трудъ, ще увеличи производитѣ си, което „всѣки спекулантъ европеецъ може да провиди твърде добре.“

Въ статия за политиката на Наполеонъ III (бр. 10), Раковски изтъква, че свѣтътъ е призналъ вече едно ново народно право — и то е: — „всѣки народъ да се освободи отъ насилията и отъ мжчителствата и да си избере владѣтель чрезъ обща народна воля“, Това право срѣщало най-голѣ-

мо съчувствие въ Франция и Англия. Европа се дѣли на два голѣми фронта: — на единия сж държавитѣ, които бранятъ народното право (Франция, Англия, Италия) а на другия старитѣ монархически държави (Севернитѣ държави, подържниците на папата, Австро-Унгария)... Деветнадесетиятъ вѣкъ, който „най-много е узорилъ Европа“, докара много измѣнения въ политическото състояние. На тия измѣнения не е останала чужда и Турция. Преобразованията въ нея почватъ отъ времето на Танзимата (1838) и се изявяватъ официално предъ цѣлъ цвѣтъ съ Хати-хумаюна (1856). А отъ всички народности въ Турската империя, най-много исторически права иматъ българи и сърби. Тия свещени права трѣбва да се удовлетворятъ. Българскитѣ искания за самостояна църква сж основани върху тѣхъ и сж въ пълно съгласие съ Хати-хумаюна.

Но покрай тия „легални“, благосклонни къмъ турската политика статии, Раковски пише и остри критики на вътрешния редъ въ Турция. Той изтъква, че поданицитѣ на султана сж достигнали до положение да не могатъ да търпятъ беззаконията на чиновницитѣ. И тукъ той пакъ настоява за прилагане на правата дадени съ Хати-хумаюна, но езикътъ му подсказва и едно едва прикривано революционно настроение: — „Най-миролюбивиятъ и най-слабиятъ народъ, когато достигне до такова едно жалостно положение, презира вече всѣка опасностъ и решава се храбро да се хвърли въ най-голѣмитѣ крайности.“ (бр. 56). Ако не е билъ дълженъ да се съобразява съ положението на Сърбия, която му е дала гостоприемство, Раковски лесно би миналъ линията на дипломатическитѣ пожелания, за да развие отново мислитѣ си за бунтъ, да призове образитѣ на хайдутите и революционери...

*

Заедно съ статии по международната политика, по източния въпросъ и по борбитѣ на българитѣ за църковна независимостъ, Раковски помѣства въ „Дунавски лебедъ“ литературни материали, народно творчество и многобройни дописки изъ българскитѣ земи, въ които се даватъ сведения за живота на народа ни. Тамъ се печата Житието на Софроний Врачански (бр. 55 и нат.), Одата на Софроний отъ Димитъръ Попски (бр. 54), стихотворенията „Тжга за югъ“ и „На чужбина“ отъ Константинъ Миладиновъ. Въ бр. 6 и 7 той публикува една изпратена му отъ Букурещъ пѣсенъ за Индже войвода и я придружава съ обстояни, фолклорни и исторически обяснения за народнитѣ пѣсни (които дѣли на баснословни, исторически, любовни и юнашки) и за Индже войвода.

Раковски помѣства сведения за културния животъ на всички славяни, особено на чехи и сърби. Съ руситѣ по туй време той води постоянна полемика, а поляцитѣ мрази, защото тѣхни представители въ Турция насърдчаватъ униятитѣ.

Съ тая своя широка програма, „Дунавски лебедъ“ е игралъ първостепенна роль вътре въ българскитѣ земи, кждето е билъ доста разпространенъ, — и въ чужбина, между нѣкои дипломати, които сж го получавали и насърдчавали. На 1 февруарий 1861 година Раковски пише на Дайнелова: „спомоществователитѣ достигнаха до 410, а важно е, че и принцъ Наполеонъ е спомоществователъ . . . Сега ми се допустна свободно да ходя по цѣлата австрийска държава и отъ този брой изпратихъ на нѣкои французки и нѣмски редакции. Този листъ почва да ходи свободно въ Австрия и презъ тамо за цѣла Европа. Тука . . . сички консули станаха спомоществователи, а отъ Виена ми дойдоха други, между които и руската тамошна амбасада за 2 листа. Въ Петроградъ го приема и князь Горчаковъ, министъръ на външитѣ

работи, а надѣвамъ се да го приематъ още мнозина.“

По времето на „Дунавски лебедъ“ излизатъ въ Цариградъ още два български седмични вестника — „Цариградски вестникъ“ (1848—1861, редактиранъ отъ Александъръ Екзархъ) и „България“ (1859—1863, редактиранъ отъ Драганъ Цанковъ) — но тѣ не могатъ да се сравняватъ съ вестника на Раковски нито по ширина на програмата си, нито по смѣлостъта на своя езикъ. Раковски има дълбоко перспективно виждане за сѣдбата на народа си, познава добре чуждитѣ интереси, свързани съ тая сѣдба, и знае да даде разумни препоръки на ония, които ржководятъ възроденитѣ и организиращи се вече българи. Неговото слово, макаръ и архаично, макаръ и повлияно доста чувствително отъ сръбския книжовенъ езикъ, е действувало като магия съ своя вжтрешенъ огънь и съ смѣлостъта, съ която е разкривало народнитѣ идеали. Никой другъ следъ Пасисия не е действувалъ тъй насърдчително на българската национална ревностъ, никой не е вдъхвалъ — вече съ „научни“ и „исторически“ аргументи — такава вѣра у българина и не му е възлагалъ тъй сложни и велики задачи. Читателитѣ на „Дунавски лебедъ“ може би не всѣкога сж възприемали схващанията на Раковски, но тѣ винаги сж се заразявали отъ неговия пламененъ патриотизъмъ и отъ силната му вѣра въ бждещето на България . . .

Но и „Дунавски лебедъ“ не е можалъ да живѣе дълго. На 24 декемврий 1861 година излиза неговиятъ 62 и последенъ брой, въ който се известява, че българитѣ не знаели да оценятъ заслугитѣ на вестника, не го подкрепяли достатъчно и той трѣбвало да спре . . . Отъ тукъ нататкъ — изоставилъ малко книжовната работа — Раковски съсрѣдоточава силитѣ и тактиката си въ друга народополезна, исторически важна деятелность.

XV

Въоръжена борба.

Мудното развитие на църковния въпросъ дражни нетърпеливия Раковски. Отъ друга страна, той все повече започва да се убеждава, че само църковната борба не е достатъчна, за да получи нашиятъ народъ необходимитѣ признания отъ великитѣ сили. Въ едно писмо до Дайнелова отъ 29. XI 1860 год. той изказва вече съжаление, че въ едно тъй бурно време, когато въ Европа „се готвятъ голѣми работи“, българитѣ сж се заложили само за религиозния въпросъ. Малко покъсно, на 28. II 1861 год. той, изхождайки отъ европейската заинтересуваностъ въ българскитѣ работи, и особено отъ убеждението, че Европа не ще помогне на народа ни, докато той е православенъ, т. е. близъкъ на Русия, и не одобрявайки никоя отъ чуждитѣ пропаганди, препоръчва „да се отдѣлимъ сичкитѣ съ нѣкоя си нова, отъ насъ измислена малка ересъ религиозна. Тогава сѣки ще тегли ржка отъ насъ и Европа ще ни защити, като покажемъ, че ние имаме особена за себе българска религия. . .“ Но веднага изниква у Раковски постоянния му страхъ отъ разединение на народа, та той добавя: „Тукъ се изисква дълбоко размишление.“ Сжщитѣ препоръжки за сепаратична акция, заедно съ сжщитѣ опасения за разединение на народа, Раковски изказва и въ следно едно писмо (отъ 1. III 1861 год.) до Дайнелова. Тамъ, обаче, си пробива пжть и единъ новъ мотивъ: обяснява се слабата популярностъ на народа ни въ

Европа съ туй, че „никакво движение не сме направили досега, да покажемъ и ние, че сме народъ на свѣта.“ Гърци и сърби сж спечелили симпатиитѣ на Европа съ своитѣ революционни борби. А ние, щомъ можахме съ „единъ религиозенъ въпросъ, и то непознатъ още както трѣбва въ Европа, да направимъ името ни да се чуе между образования свѣтъ“, можемъ да си представимъ, какво бихме сполучили и чрезъ едно революционно движение!

Но при всички колебания и при решителната си нетърпеливостъ, Раковски не може да се откъсне лесно отъ църковната борба. Седемнадесетъ дни следъ като е написалъ цитиранитѣ по-горе думи, той пише на Дайнелова ново писмо и пакъ му говори за религиозно отдѣляне, като вече обяснява началата, върху които то трѣбва да почива:

1) „Българската народна църква не признава никакъвъ другъ началникъ на Христовата църква освенъ Исуса Христа. Нейниятъ свещеноначалникъ ще бжде избираемъ отъ народа, както е било по времето на светитѣ апостоли.

2) „Българската народна църква ще бжде въ любовь съ всички християнски църкви. Тя ще изхвърли изъ книгитѣ си нечестивитѣ речи и фанатическитѣ проклетия противъ другитѣ, както и молитвитѣ противъ неприятелитѣ. Ще се моли изобщо за всѣки християнинъ.

„Тая точка, ако се въведе въ нашата народна църква, — заключава Раковски — ще ни покаже като нѣщо съвсемъ особено предъ образования свѣтъ, и той ще застане на нашата страна.“

Едновременно съ тия грижи, Раковски все често загатва и за въоръжена борба. На сжщия Дайнеловъ той пише съ дата 21 май с. г. — „Едно юнашко движение въ Стара-планина може всичко

да унищожи. Тамъ! Тамъ! нашата свобода ще се основе! Може ли да бжде по-горко и по-жалостно положение отъ нашето днесъ! Свещениятъ ни въпросъ потъпканъ, народната ни църква затворена, учителитѣ отъ Македония се гонятъ и въ тъмници затварятъ, народътъ ни се на сила преселва въ пуста Русия — що става вече за насъ, беднитѣ българи! Не е ли по-сладка отъ всичко туй една юнашка смъртъ?“ — Чрезъ Дайнеловъ Раковски кани ония младежи, „въ жилитѣ на които тече благородна българска кръвъ и искатъ да я пролѣятъ за България“, да „помислятъ хубаво“ и да решатъ какво ще правятъ. — „Азъ съмъ готовъ да ви предвождамъ, когато ми явите и да ви издействувамъ срѣдства. . .“ Въ отговоръ на туй, Раковски получава пламенни писма отъ Турция, съ които го зоватъ да вдигне знамето на бунта, защото „народътъ е готовъ да жертвува и имотъ и животъ, само да се освободи. . . всѣки българинъ, живѣящъ въ Цариградъ, съ въздишка дума всѣки день: Ахъ!!! Раковски де си! Де си!“ (Ст. Хр. Буйновъ отъ май 1861 год.). И въ „Дунавски лебедъ“ започватъ да се явяватъ все по-смѣли статии срещу вжтрешния редъ на Турция и да се даватъ съвети на „бедната рая“ да се въоръжи и сама да брани имота, живота и честъта си. „Едно всеобщо въстание е неизбѣжно — и тогава вече Европа ще решава сичко“ — пише „Дунавски лебедъ“ отъ 3. X 1861 год. Раковски предусѣща, че ще ставатъ важни събития и иска да подготви българитѣ да ги посрещнатъ организирани, готови за борба.

Всичко туй дразнѣло турската власть, и тя отново иска отъ сръбското правителство да ѝ предаде Раковски. То, обаче, го пази. Лично новиятъ князь Михаило е пръвъ покровителъ на нашия

апостолъ. И всички тия промѣни въ схващанията и тактиката на Раковски идатъ като последица на влиянието, което е упражнилъ върху него политическия курсъ на князь Михаило.

Князътъ минавалъ за славянофилъ, мечтаелъ да създаде южнославянско царство. Много млади и стари българи гледали съчувствено на неовитѣ усилия. Въ Бѣлградъ имало доста български студенти, готови да му помагатъ.

Първа целъ на Михаило била да освободи Бѣлградъ, Смедерево, Соколъ, Шабацъ и др. сръбски градове отъ турскитѣ гарнизони и да премахне зависимостта си отъ султана. Затова той, освенъ засилянето на сръбската армия, предприелъ преговори и съ българскитѣ емигранти, като възложилъ на Раковски да организира една легия отъ около 1,000 души, която да действува заедно съ сръбската войска. Раковски влиза въ връзка съ по-събудени българи вжтре въ Турция, въ Влашко и Русия и скоро събира около себе си една значителна група. Въ нея влизатъ и Левски, Ильо войвода, Стефанъ Караджа, Василь Друмевъ (дошелъ нарочно чакъ отъ Одеса), В. Д. Стояновъ, Ив. Касабовъ и др. По всички български земи се разчува, че въ Бѣлградъ има вече организирана българска легия и че скоро ще се предприематъ решителни действия срещу Турция. Панайотъ Хитовъ получилъ въ Балкана писмо отъ Раковски, съ което е предупреденъ да бжде готовъ:—около Петровдень (1862) Раковски щѣлъ да прати човѣкъ, който да имъ каже какво да правятъ. Писмото завършва: „Отечеството ни скоро ще да се освободи. Пригответе се!“¹⁾ Подобни предупреждения сж били отправени и до други мѣста, а нѣкои дори допускаха самъ Ра-

¹⁾ Панайотъ Хитовъ — „Моето пътуване по Стара-планина.“ София, 1934 год. стр. 20.

ковски инкогнито, преоблѣченъ като търговецъ, да е ходилъ въ България, за да подготви въстание. Хр. Македонски въ своитѣ „Записки“ (1896 год.) разказва за своя среща съ Раковски презъ пролѣтѣта на 1861 год. въ Рилския манастиръ—но този „разказъ“, по всичко личи, е плодъ на недоразумение... Търновци, въодушевени отъ известията, които получавали за дѣлото на Раковски, пратили въ Бѣлградъ делегация лично да провѣри, какво става. Когато тя се върнала, съ нея пристигналъ и Хаджи Ставри, капитанъ на български доброволци презъ Кримската война. Той трѣбвало да организира въстанието въ столицата на Второто българско царство. Търново, Габрово, Тръвнащѣли да въстанатъ, щомъ Сърбия обяви война на Турция.

Къмъ края на 1861 год. Раковски изработилъ единъ „Планъ“ за освобождение на България. Въ него се подчертава, че „народний духъ навсѣкжде е приготвенъ за въстание“, но че трѣбвало „единъ добре въоръженъ полкъ отъ 1,000 добри, избрани и окървавени въ бой люде, съ два горски топа, съ 4 тобуши и 4 тръби и съ два хирурга и сто конници да се спустне тайно презъ Княжевацъ по Балканския хребетъ и да върви по Балкана право за Търново“ . . . Отъ тамъ да се даде сигналъ за въстание. Полкътъ, щомъ се спустнѣлъ въ Балкана, трѣбвало да създаде: 1) едно временно управление, 2) да развали сички главни пѣтища, 3) да държи непрекъснати връзки съ сръбското върховно правителство, 4) да превземе Свищовъ и да влѣзе въ сношение съ Влашко . . . Всички подготвени за бой българи отъ Гърция, Русия, Румъния щѣли да дойдатъ на помощъ, заедно съ народнитѣ войводи.

Презъ юний 1862 год. Раковски, заедно съ Д-ръ Рашко Петровъ, Д. Павловъ, С. Ивановъ, Ив.

Касабовъ и Ив. Грудовъ, изработилъ „Статутъ за едно привременно бългaрско началство въ Бѣлградъ“, което да „отправлява всички ония дѣла, касающа се по всеобщото бългaрско въстание.“¹⁾ Това става съ знанието на сръбското правителство. Председателъ на началството е Раковски.

Въ Бѣлградъ по туй време вече се води бой съ турския гарнизонъ—и явно е, че Раковски ималъ нужда отъ единъ такъвъ „Статутъ“, който опредѣля нѣкакъ по-официално неговата рѣководна роль. Преди туй той се е споразумѣлъ съ видни и богати българи въ Влашко, Виена, Русия, които дали парична помощъ за издрѣжка на легията²⁾. Самъ Раковски взелъ значителна сума отъ бившия Молдовски князь, Конаки Богориди, който мечтаелъ за бългaрския престолъ и насърдчавалъ бѣлградскитѣ бунтовници.

Сръбското правителство въоръжило легията. Раковски се обзавелъ богато, ходѣлъ съ особена униформа като военоначалникъ, ималъ свой файтонъ и отивалъ на приемъ при княза винаги придружаванъ отъ коненъ конвой. Всичко туй му давало авторитетъ и външенъ блѣсъкъ на князь—но то дразнѣло оная бългaрска демократичность и скромность, която самъ Раковски по-рано бѣ изтъкналъ като типична за бългaрина . . . Мнозина отъ младитѣ му другари, особено Ив. Касабовъ, не гледали съ добро око на тия дворцови склонности у своя водачъ, както и изобщо на неговитѣ властнически, достигащи до деспотизъмъ, обноси. И изникнали недоразумения³⁾.

¹⁾ Вж. подробности у Д. Т. Страшимировъ—„Комитетското десетилѣтие—1866—1876“ въ „Бългaрия 1,000 години—927—1927“, изд. М-вото на нар. просв., стр. 811 и нат.

²⁾ Вж. у Ив. Касабовъ, цит. съч., стр. 27.

³⁾ Подробности вж. у Ив. Касабовъ и у Д. Т. Страшимировъ.

Легията била дисциплинирана по войнишки. Имала своя униформа отъ бѣлъ шаекъ и калпаци съ левчета, а самиятъ Раковски носѣлъ разкошна пелерина, мундиръ съ червени гайтани и сѣрма. Разчиталъ най-много на сръбската щедра помощъ и на Русия. Въпрѣки проявеното си русофобство, Раковски, отправя апелъ за съдействие и къмъ князь Горчакова.

Следъ неуспѣшни преговори между Бѣлградъ и Цариградъ, на 3 юний избухватъ кървави инциденти въ сръбската столица между сърби и турски войници. Турската артилерия обстрелва отъ крепостта сръбскитѣ части на града. Започва една борба, която продължава два месеца, безъ да е обявена официална война. Българитѣ, предвождани отъ Раковски и Ильо войвода, се биятъ храбро и будятъ общо възхищение. Тукъ и Левски проявява своята чутовна смѣлость. . . Всички сж въ очакване, че ще избухне войната, която ще доведе и до освобождение на България. Самъ Раковски написалъ прокламация, която трѣбвало да прѣснатъ, следъ като минатъ границата на пѣтъ за Търново, гдето да обявятъ българската независимостъ. „Мили братя българи! — обръща се Раковски къмъ народа. Ставайте, братя, на оръжие мало и голѣмо за нашата мила свобода и независимостъ! Турското царство вече пропада. Тѣ сж вече изгубили военния си духъ, отдали сж се на разслаба и разкошъ, осиромашели сж и оголѣли; нѣматъ вече сребро и злато; тѣхното число сравнително съ насъ е нищожно. . . Примѣръ нека ни бжде Херцеговската и Черногорската война, гдето нищо не могатъ да сторятъ толкова време!“

Повтаря се пакъ старата мисль на Раковски: за помощъ отъ Европа, но следъ като българитѣ покажатъ, че сж достойни за свобода; на край се

подчертава: „Нека никой не мисли, че свободата се добива безъ кръвь и безъ скжпоценни жертви! Нека никой не чака отъ друго да го освободи. Нашата свобода отъ насъ зависи“... Прокламацията носи дата 1 августъ 1862 год. и е подписана отъ „Народный войвода Г. С. Раковски.“ Тя, обаче, не е достигнала до народа, по простата причина, че и самата легия не тръгнала за Балкана.

Събраната въ Цариградъ конференция отъ представители на великитѣ сили дала известни удовлетворения на сърбитѣ. Турскитѣ гарнизони трѣбало да се оттеглятъ отъ сръбскитѣ крепости, а сърбитѣ се отказали отъ намѣрението да воюватъ. Князь Михаилo, за да не дразни турцитѣ, разтурилъ легията на Раковски, като далъ право на легионеритѣ да постѣпятъ въ редовната сръбска войска...

Всичко туй покрусило и отчаяло не само Раковски, но и всички българи, особено хайдутитѣ и младежъта. На Панайотъ Хитова Раковски пише да се пази да не повдига бунтъ, защото „изъ Сърбия нѣма нищо да бжде. Сърбитѣ се помириха съ турцитѣ!“ Стариятъ войвода признава: „Когато чухъ това известие, насмалко щѣхъ да полудѣя. Ние очаквахме тая буна въ продължение на толкова години, а тя не можа да просъществува баремъ една недѣля! Какво да се прави? Нашето положение бѣше незавидно, защото множество българи бѣха напустнали работитѣ си и изпродали имането си...“¹⁾

¹⁾ Цит, съч., стр. 24

XVI

Полемика съ сърбитѣ. Дипломатическа мисия въ Гърция.

Все пакъ, Раковски не се отчайвалъ. Макаръ и силно покрусенъ отъ станалото, той продължава да гради надеждитѣ си върху сътрудничеството съ Сърбия. Но случаятъ съ легията го накаралъ да бжде повече реалистъ. Неуспѣхитѣ му отъ 1862 г. и поведението на сръбската власть будятъ у него горчиви размисли и презъ 1863 год. той се заема да напише дори цѣла книга „Политическиѣ отношения сръбскаго княжества съ България въ днешнитѣ времена“, отъ която имаме запазенъ само единъ откъсъ. Тамъ Раковски изказва недоволството си отъ неискреностъта на сръбскитѣ управници, които не вървятъ „въ правиятъ пжтъ на съседството и братството“, като забравятъ, че „раздоритѣ и несъгласията въ старитѣ времена сж докарали и насъ и тѣхъ въ това жалостно днешно положение.“ Раковски наблѣга на историческите права, които има всѣки народъ и на свещения народенъ принципъ — „всѣки да се ограничи на своята народностъ, т. е. на своя чистъ елементъ.“ — Нашитѣ братя, сърбитѣ, продължава мисълъта си Раковски, биха могли да се облѣгатъ на своитѣ надежди, че ще изиграятъ въ Турция днесъ сжщата роль, която изиграха пиемонтезитѣ въ Италия, само тогава, когато Франция и Англия се увѣрятъ, че всички славянски народи въ Турция сж напълно съгласни и съединени помежду си. . . Тъкмо противното, обаче, върши сръбската интелигенция, която

буди недоволства дори у черногорци и херцеговинци. Колкото за българитѣ, тѣ макаръ да нѣматъ още политически животъ, не биха дали тѣй безусловно да бждатъ представяни отъ сърбитѣ предъ западнитѣ сили — не защото не желаятъ такова нѣщо, но защото искатъ преди всичко да дойдатъ до едно основно споразумение съ сърбитѣ и да знаятъ за какво бждеще ще работятъ на едно такова велико поприще. Българитѣ „не сж вече въ онова състояние, въ което сж били по време на първото сръбско и гръцко движение и въ рускитѣ разновременни битки противъ турцитѣ — да тичатъ възторжено на бойното поле за кръста и за вѣрата, да жертвуватъ не само животъ и имотъ и после отечеството имъ да не добие нищо, а и тѣ да бждатъ презрѣни отъ своитѣ братя и имената имъ да не намѣрятъ никакво мѣсто въ историята на ония народи, за независимостъта на които сж помагали съ неизказана храбростъ. Този тъменъ вѣкъ за българитѣ вече мина, тая мъгла на невежество и несвѣстность се разпръсна“...

Цельта на Раковски е била: да убеди сръбската интелигенция, че българскиятъ народъ има свои права и свое самочувство, които трѣбва да се зачитатъ. Само тѣй ще се осществи братството и ще могатъ българи и сърби да действуватъ заедно. Въ своя трудъ той е възнамѣрявалъ да разкрие всички враждебни и неискрени схващания на сръбски учени и политици относно България, не за да създава всрѣдъ българитѣ сърбофобство, а за да изтъкне, какъ не бива да се отнасятъ два братски съседни народа. Нѣкои отъ неговитѣ мисли, като тая за историческитѣ права на народностьта, покъсно бѣха развити по-системно отъ Каравелова вече въ сръбската преса и отъ Ботйова, който води ядовита препирня съ шовинисти като Милоевича.

*

Като разсждава за своята легия, Раковски изтъква, че тя е постигнала известни резултати. На първо мѣсто, показала е на европейцитѣ и на всички славяни, че българитѣ не сж само мирни орачи, кротки занаятчии и търговци, но че при тия си добрини, тѣ сж запазили стария си воененъ духъ и пакъ сж храбри, неустрашими юнаци... „Годината 1862 трѣбва да остане за българитѣ забележителна и да се брои като първа стѣпка къмъ политически независимъ животъ.“

Князь Михаило ценѣлъ качествата на Раковски и не искалъ да скжса лесно връзкитѣ си съ него. А и Раковски е гледалъ да бжде добре съ този князь, който е ималъ широки планове за освобождаване на балканскитѣ народи. Презъ пролѣтѣта на 1863 год. Раковски заминава съ параходъ презъ Триестъ за Атина, гдето стои нѣколко месеца, срѣща се съ ржководителитѣ на държавата и войската, съ видни частни лица и гледа да ги склонни за една обща акция на балканскитѣ християни срещу Турция. Той е пратенъ тамъ отъ сръбския и черногорския князе, за да провѣри състоянието на гръцката общественостъ и да разбере, дали би могло да се образува единъ съюзъ за борба съ Турция. Въ срещитѣ си съ гръцки общественици Раковски говорилъ пламенно за европейското коварство и наблѣгалъ, че спасението на балканскитѣ народи зависи отъ тѣхъ самитѣ. Той убеждавалъ водачитѣ на гръцката войска, че при едно „комбинирано между Сърбия, Черна-гора и Гърция движение противъ Турция, България ще може да извади най-малко 20,000 волонтири за пръвъ пжтъ“...¹⁾.

¹⁾ Вж. подробности у Марко Д. Балабановъ — „Годявката на Раковски“ въ сп. „Лѣтописи“, год. I, стр. 71 нат.

Но, по всичко личи, гърцитѣ не сж се увличали твърде въ перспективитѣ, които имъ е чертаелъ Раковски. Тѣ тогава сж все още надменни, заети съ своитѣ мечти за възстановяване на византийската империя. Италианецътъ Марко Антонио срѣщалъ Раковски въ Атина и можалъ да схване, че той не е никакъ очарованъ отъ гърцитѣ, мегаломанията на които е знаелъ отдавна — още отъ Куру-чешме, отъ Браила и Марсилия. „Гърцитѣ не мислятъ за нищо друго, казвалъ Раковски на Марко Антонио, освенъ да намѣрятъ нѣкое европейско князче, което да благоволи да ги управлява.“¹⁾

Раковски правилъ своитѣ официални посещения заедно съ черногорския капитанъ Пегъръ Поповичъ, неговъ другарь и адютантъ, — билъ винаги празнично облѣченъ, съ бакенбарди, съ цилиндъръ и бамбуковъ бастунъ — изобщо ималъ всички външни отличия на солиденъ дипломатъ. Дипломатическата му мисия, обаче, не успѣла по вина на гърцитѣ. Добре го посрѣщали и му се радвали само старитѣ революционери-българи, които живѣели въ Атина. Въ кжщата на единъ отъ тия българи, Хаджи Христо, борецъ за свободата на Гърция и офицеръ отъ кавалерията, Раковски билъ честъ гостенинъ. Макаръ и вече престаряващъ ергенъ, той се увлича въ дъщерята на Хаджи Христо и дори се годява за нея.

Но и този пжтъ намѣренията му да си създаде семейство и да живѣе спокойно оставатъ случайни, мимолѣтни.

Като привършилъ преговоритѣ си въ Атина, Раковски, изпратенъ тържествено отъ новитѣ си „роднини“ и отъ представители на правителството, за-

¹⁾ Цит. у проф. М. Арнаудовъ — „Раковски — животь, произведения, идеи,“ стр. 74.

миналъ за Цетина и оттамъ за Бѣлградъ, за да докладва онова, което е видѣлъ и научилъ. После се премѣстилъ въ Букурещъ и едва оттамъ се обадилъ на Марко Балабановъ, като го молилъ да обясни на годеницата му и на нейнитѣ родители, че той се отдалъ изцѣло въ служба на родината. Ще помисли за годеницата си пакъ: „ако старобългарскиятъ Бѣлъ-Богъ се умиловичи и даде намъ свѣтли дни“ ... Тия „свѣтли дни“ не можа да дочака нито Раковски, нито годеницата му Фросо, която скоро починала, може би, отъ тѣга и мѣка по своя великъ, но негоденъ за семейно щастие избраникъ. „Годежътъ“ въ Атина остава само като единъ „несериозенъ случай“ въ живота на нашия страстенъ патриотъ, като едно „отклонение“, което прави още по-загадъченъ и обърканъ великия и „невъзможенъ образъ“ на Раковски.

XVII

Усилия за създаване на българо-румънско братство.

Презъ августъ 1863 год. Раковски се озовава въ Букурещъ. Разочарованъ отъ мисията си въ Атина, недоволенъ отъ князь Михайло и отъ сръбската крайно националистична интелигенция, което изразява въ цитирания вече трудъ, той се опитва да върши общо дѣло съ румънитѣ. Убеденъ е, че българи, сърби и румъни трѣбва да се разбератъ и заедно да дирятъ народностнитѣ си и исторически права. Така мислятъ и мнозина видни румъни. Тукъ Раковски скоро влиза въ връзка не само съ представители на българската емиграция, но и съ първостепенни румънски общественици и учени. Лично князь Куза го познавалъ отъ по-рано и сега го вика на аудиенция. Двамата се разбрали по необходимостта отъ единъ българо-румънски съюзъ и установили програма за обща дейность. Князьтъ обещалъ парична помощъ за издаването на единъ вестникъ, който да се списва на български и румънски езикъ; обещалъ сжщо да въоръжи 25 български чети отъ по 31 четника¹⁾.

Раковски се сблизилъ и съ министритѣ, предъ които е трѣбвало да ходатайствува за удовлетворяване на редица български искания. Така, напр. епитропията на основания презъ 1834 год. отъ български преселници градецъ Александрия, като зна-

¹⁾ Вж. „Георги Сава Раковски въ Букурещъ“, кореспонденция на в. „Миръ“ за рефератъ на Х р. К а н и т а н о в ъ, въ Букурещъ (бр. 11270, отъ 16. II 1938).

ела връзките му съ министра на въроизповѣданията, го моли да запази автономията ѝ.

Раковски се сближава съ бележития румънски филологъ и писателъ проф. Богданъ П. Хъждеу, който поелъ редактирането на румънската частъ на новия вестникъ. „Обявление“ за този вестникъ Раковски издалъ още на 2 ноемврий 1863 год. Той ходилъ изъ разни градове на Румъния, гдето имало повече българи и основалъ нѣщо като акционерно дружество, което да издава вестника. Успѣлъ да събере 800 жълтици и на 8 мартъ 1864 год. издалъ първия брой на „Будущность — вѣстникъ гражданскы, любословны и търговскы“, който обещава да дава уводни статии за европейската политика къмъ българи и румъни и изобщо къмъ еднороднитѣ и християнскитѣ народи въ Турция. „Любословната“ часть има за цель да докаже, че българи и румъни винаги сж живѣли братски, запазили сж еднакви обичаи, пѣсни, обреди... „А важно е, че и днесъ тия два народа живѣятъ въ съгласие и любовь... Следъ падането на България подъ турско иго, Румъния, която запази политическитѣ си права, всѣкога е била свободно и непохитно прибѣжище за българитѣ, а селскиятъ домъ на румънеца е отворенъ съ сърдечно гостоприемство за българина“¹⁾. Въ търговската часть, освенъ обичайна информация за търговията по Дунава, въ Цариградъ и далечни пристанища, вестникътъ обещава да отдѣля особено внимание за „новоизнамѣрени машини и други орждия, полезни за орачество и въобще за земедѣлие...“ Но и за „Будущность“ най-важенъ остава източниятъ въпросъ, който „никога не се е подвижилъ

¹⁾ Захари Стояновъ въ „Записки по българскитѣ въстания“ нарича Румъния „светата и благословена свободна Румъния, люлка на нашето политическо възраждане“.

по-силно, отколкото въ наши дни . . .“ „Ние се намираме, пише съ свойствения си патосъ Раковски, — всрѣдъ единъ голѣмъ океанъ, отъ който не можемъ изплува другояче, освенъ чрезъ насъ си, чрезъ нашитѣ веществени, нравствени и умствени сили. Българи и румъни отвсѣкжде! Ключътъ на Източния въпросъ е въ наши рѣце! . . .“

Статиитѣ въ „Будущность“ се печататъ на български и румънски езици и разискватъ главно: състоянието на Турция, българския вѣроизповѣденъ въпросъ, държането на гърцитѣ и социалното положение на румънския селянинъ. И тукъ Раковски изобличава западноевропейскитѣ държави, които се ржководятъ само отъ своята алчностъ и не оставятъ източния въпросъ да се разреши отъ народитѣ, между които се е породилъ, „които ако и да не сж имали досега гласъ между гражданския свѣтъ, никога не сж се отказвали отъ народното си право.“

Раковски изобличава гърцитѣ заради мегаломанията имъ и ги сочи като врагове на другитѣ балкански християни. „Нашето начало“ — пише той въ една статия, която обяснява защо изключва гърцитѣ отъ съюза на народитѣ, на които предстои да разрешатъ източния въпросъ — „всѣкога е било да почитаме и уважаваме всички народности и да правимъ съюзъ съ тѣхъ, когато тѣ сж искрени и справедливи, т. е. когато признаватъ взаимнитѣ си задължения съ насъ. Когато гърцитѣ дойдатъ въ съзнание и се покажатъ такива, ние първи ще имъ протегнемъ приятелска и братска ржка.“ Тия мисли на Раковски се сподѣлятъ отъ проф. Хаджѣу, който надъ всички други аргументи, изнася и отвращението, което хранѣли балканскитѣ народи — славяни и румъни — къмъ грѣцкия характеръ. „Румъни и сърби, сърби и българи, българи и румъни сж се били, карали, обаче тѣхнитѣ неспоразумения не сж

траяли никога дълго и никога не сж стигали до разяреностъта на отвращението, която се лесно забелязва въ отношенията на тия народи къмъ гърка“.

Гъркофобията на Раковски се сподѣля отъ почти всички тогавашни румънски вестници и отъ румънското общество, което е водѣло и успѣшно завършвало борбата си за изземване на манастирскитѣ имоти, владѣени дотогава отъ гръцки калугери ($1/3$ отъ обработваемата площъ въ Румъния), и за въвеждане въ черквитѣ на румънски, вмѣсто гръцки езикъ. Вестникъ „Бучиумулъ“ пише една седмица следъ излизането на първия брой отъ „Будущность“ уводна статия, въ която изтъква, че гръцката денационализаторска политика е създадала цѣлъ кръстоносенъ походъ противъ гърцизма. „Тоя кръстоносенъ походъ тия дни вдига още едно знаме — „Будущность“, което се развѣва така величествено и се държи тъй високо отъ силнитѣ мишци на Г. С. Раковски.“ „Бучиумулъ“ хвали „жизненостъта и упоритостъта на 6—7 милиона българи, които героически бранятъ своята народность“.¹⁾

Напредничавата и народна румънска интелигенция е обичала Раковски и заради застъпничеството му за румънскитѣ селяни. — „Ние мислимъ — пише Раковски — че не е възможно да съществува румънинъ, който да каже, че на селянина не трѣбва да се дава земя, не трѣбва той да стане собственикъ на огнище, да има отъ какво да живѣе и да бжде свободенъ, равноправенъ.“ По-рано, когато описваше на бѣгълцитѣ отъ Видинско мрачнитѣ страни на живота въ Русия, Раковски подчертаваше, че тамъ селянинътъ е робъ, крепостенъ и живѣе много по-зле и отъ най-бедния българинъ. И сега, въ

¹⁾ Вж. Никола Трайковъ — „Г. С. Раковски по оценката на чужденцитѣ“ (Румънски отзиви) въ в. „Зора“, отъ 2: VIII 1933.

Румъния, той пакъ въстава срещу икономическото подтисничество на чокоитѣ. Той не е забравилъ и българскитѣ чорбаджии, които изобличава още въ „Неповиненъ българинъ.“ Но въ Румъния тѣ сж силни — отъ тѣхъ е зависѣло излизането на „Будущность.“ И тъкмо защото не е можалъ да се разбере съ тѣхъ, вестникътъ му следъ десетия си брой престаналъ да излиза.

Тия хора, въ главитѣ на които, по израза на Раковски, „билъ влѣзълъ олигархически духъ“ и които искали всѣко народно дѣло да става по тѣхна воля, отказали да помагатъ за излизането на „Будущность“. Раковски се надѣвалъ следъ единъ месецъ да намѣри срѣдства и да поднови вестника си. Отправилъ позивъ за помощъ до всички българи — но не успѣлъ. Два месеца следъ спирането на „Будущность“, на 19 юлий 1864 год. издалъ, пакъ на български и румънски, първия брой на в. „Бранитель“, съ подкрепата тъкмо на тия чорбаджии, които е нападалъ и мразѣлъ. Затова и „Бранитель“, въ програмата на който се казва, че нѣма да говори противъ никое правителство и нѣма да води лична полемика, не носи името на Раковски и спира следъ първия си брой. Тия, които е трѣбвало да го издържатъ, били русофили, а, освенъ това, не искали да си развалятъ отношенията съ никого. Тѣ извикаха следъ петъ години Каравелова, но и съ него не можаха да се разбератъ по сжщитѣ причини. Това сж две поколѣния, два идейни свѣта, две различни идеологии и тактики...

Въ всѣки случай, трѣбва да отбележимъ, че румънитѣ при князь Куза сж посрещнали извънредно радушно всички инициативи на Раковски. Два дни следъ излизането на „Будущность“ голѣмиятъ общественикъ и публицистъ К. А. Росети пише въ „Румънулъ“ : „Подъ редакцията на Раковски започна

да излиза единъ новъ вестникъ, който, наклонни сме да мислимъ, ще вдигне голѣмъ шумъ. Вестникътъ ратува за правата на народноститѣ и за тѣхното съюзяване. Тая е и нашата програма. Ние искаме не само съюзъ, но и конфедерация на дунавскигѣ народи. Първиятъ брой на „Будущность“ показва, че той ще ратува за споразумение специално между българи и румъни. Това е било, е и ще бжде и наше желание. Сърби и българи сж били и сж най-добритѣ и най-обичнитѣ наши съседи и затова посрѣщаме съ радостъ вестника на г. Раковски и му пожелаваме пълень успѣхъ. Заедно съ него и ние ще ратуваме, щото принципътъ на федерацията да стане убеждение и желание на всички, така че единъ день тя да стане действителность“.

На тази идея, както ще видимъ, служиха най-преданно Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ, които продължиха дѣлото на Раковски.

XVIII

Националистически романтизъмъ.

Въ Букурещъ Раковски осществява една отдавнашна своя мечта: издава списание — „Българска старина“, въ което се разискватъ всестранно въпроси изъ българската история и митология. Както знаемъ, за такова списание той бѣ получилъ още презъ 1860 год. въ Одеса разрешение отъ руската цензура, но не можа да пристъпи къмъ печатането му. Въ Бѣлградъ Раковски мисли сжщо за това списание и обявява програмата му въ „Дунавски лебедъ“. Но едва въ Букурещъ, презъ 1865 год. успѣва да издаде първия му и единственъ брой (208 стр.) Програмата му е широка: — 1) да публикува и обяснява стари паметници, 2) да дава филологически обяснения за древността на българския езикъ, 3) да сравнява българския езикъ съ санскритския и зендския, както и съ други мъртви или живи езици, 4) да изследва обширно българската история, като дава ликоветъ на стари богове и богини, 5) да тълкува, чрезъ сравнителни изучвания, българскитѣ обреди и обичаи, 6) да публикува материали по стара и нова история споредъ наши народни източници, да обяснява гръцката и влахо-богданската стара история, 7) да печата български литературни творби и 8) да изяснява църковния въпросъ.

Статиитѣ, публикувани въ „Българска старина“ повтарятъ известнитѣ вече отъ „Показалецъ“ и „Ключъ българскаго языка“ теории на Раковски за старинностъ на българския езикъ.—Човѣшкиятъ родъ води началото си отъ Индия—това Раковски

доказва, между другото, и съ цитати отъ V. Cousin, G. Pauthuer, C. Bader, Хумболдъ, Максъ Мюлеръ. Най-стари езици сж санскритскитъ и българскитъ. Етимологията на първия е обяснена тъй: „Европейскитъ учени пишатъ Sanskrit, вмѣсто Samskrit, както е писано на него езикъ, но то не е истинското и правото. Тая речъ е съставена отъ sam, което на самскритъ е усилително мѣстоимение, и отъ scri-ta, кое значи тайно; самскритъ = най-тайнственния, святъ езикъ . . . Речъта сам-скритъ е и наша чиста българска речъ, въ сжщото значение, въ което я взематъ индийскитъ учени“ . . . Сжщиятъ сравнителенъ методъ е употрѣбенъ отъ Раковски, за да се докаже, че и всички български обреди, легенди, обичаи, пѣсни и т. н. сж отъ старинно, хиндистанско потекло. Той полемизира съ Шафарика и Хилфердинга по произхода на българитъ — особено го дразни татарската теория, — полемизира и съ гърцитъ, които изкарва едвали не нѣкакви зли ренегати отъ българска народностъ. Навсѣкжде Раковски дава изобилни „доказателства“. Тѣзи доказателства нѣматъ, разбира се, никаква научна стойностъ, но тѣ свидетелствуватъ за единъ извънредно подвиженъ умъ и за фантазия, която не знае граници, когато трѣбва да се рисува величието на собствения народъ. Съ всичко това той е упражнявалъ решително влияние надъ младитъ си съвременници, които отъ всички български краища сж му изпращали поздрави и благословии, наричали го „новъ Венелинъ“ и го увѣрявали, че „даже всичката природа, която живѣе и расте въ България“ му праща възторжени поздрави. „Шафариковци, Карамзиновци и Хилфердинговци нека лапатъ вѣтъръ“, заедно съ всички, които сж унижавали народа ни¹⁾.

¹⁾ Вж. Боянъ Пеневъ, цит. съч., стр. 382 нат.

Специално „Българска старина“ е била посрещната добре дори от нѣмския печатъ. Slavisches Centralblatt дава за нея благоприятенъ отзивъ... Всичко туй разпалвало ревността на Раковски, повдигало е и безъ това повишеното му самочувство.

Днесъ и „Българска старина“, подобно на другитѣ „научни“ и исторически опити на Раковски, дава указание за най-високитѣ точки, до които стигна българскиятъ националистически романтизъмъ въ предосвободителната епоха. Раковски надмина Паисия съ стихийната си воля за национално самоутвърждаване на българина. Той вече не зове, не предупреждава, а заповѣдва и доказва съ методитѣ на съвременната наука. Тѣй двамата — Паисий и Раковски — включватъ въ словото си една епоха, ставатъ нейни вдъхновени изразители, отбелязватъ две високи точки на идейното ѝ и чувствено величие.

XIX

Апотеозъ на хайдутството.

Раковски не само дава идеи, но и организира българитѣ, създава обществено мнение и влияе върху домашни и чужди фактори. Вжтре, въ България, той подкрепя движението за самостойна църква и внушава една постоянна грижа за единство на народа. Едновременно съ туй, обаче, Раковски чертае планове и за политическа свобода. Въ тия планове винаги влиза и едно очакване за помощъ отъ съседнитѣ народи, отъ Европа или Русия. Но Раковски знае, че свободата трѣбва да бжде извоювана отъ самия народъ, за да бжде тя трайна и пълна. Нашиятъ народъ, споредъ Раковски, има сили, за да се бори. Доказателство за туй даватъ хайдутитѣ. И тукъ именно, въ туй отношение къмъ хайдутитѣ, ние откриваме другъ новъ, важенъ елементъ въ идеологията на Раковски. Той за пръвъ пжть погледна на хайдутството като на ценна проява на българския народъ и се опита да го насочи по нови, политически осмислени пжтища, да го направи исторически важно, двигателъ на българската история.

Знаемъ вече, че Раковски самъ води хайдушка чета изъ Балкана. Написа първата хайдушка поема, която служи за образецъ и на Ботйова. Въ своитѣ исторически проучвания винаги отдѣля особено внимание върху хайдутитѣ — пазители на родната честь, останки отъ юначното древно българско воинство. А на 1867 година въ Букурещъ той издава и особена книжка (и това е последното му съчи-

нение) — „Българскитѣ хайдуги. Тѣхното начало и тѣхната постоянна борба съ турцитѣ, отъ падането на България до днешнитѣ времена“. И този си трудъ Раковски замисля широко, за да обхване цѣлата балканска история отпреди дохождането на турцитѣ, но можалъ да го осъществи само отчасти. Издалъ една брошура отъ 39 стр., въ която въстава срещу европейскитѣ историци, които мимоходомъ засѣгали „оная страшна повременисть, която потърси и погрози цѣла Европа, т. е. първото появяване на турцитѣ“. Нѣщо повече дори: тая Европа, която се гордѣе, че е „изгонила губителното мжчителство отъ европейскитѣ предѣли и е провъзгласила правата на народноститѣ“, търпи въ най-хубавитѣ краища на континента „ужасни кървопролития и насилия отъ мюсюлманското пустовѣрие“, и, което е най-срамно, прѣчи на народитѣ сами да „отемнатъ похитената имъ мила свобода, бащина земя и народнитѣ си права“.

Раковски се заема да опише размѣритѣ на византийската отговорностъ по докарване на турцитѣ въ Европа и юнашкитѣ борби на българитѣ срещу похитителя. Шишманъ и Страшимиръ сж се били „до свършване на царското домородство“. Следъ тѣхъ се явяватъ войводи, които се криятъ въ горитѣ и отъ тамъ нападатъ, а после, „въ разстояние на толкова години се преобърнали на хайдуги, което и до днесъ следва, но по другъ видъ . . .“

Думата хайдугинъ „не значи разбойникъ, ни татъ, ни лошавъ човѣкъ, но значи: юнакъ онеправданъ или обезчестенъ и похитенъ отъ турската свирепа власть, който отива самоволно по горитѣ и планинитѣ и иска съ въоръжена ржка самъ отмъщение отъ губителитѣ турци . . .“ Нашитѣ хайдуги сж непознати въ Европа, защото „не сж имали нѣкой святи отецъ, като Папата, или нѣкой падналь

отъ престола кралъ, да ги благослови и да ги защити, като имъ даде името реакционери, нито европейски нѣкои си учени, превзети отъ католицизма и папизма, да пишатъ за тѣхъ, да оправдаятъ и да възвишатъ дѣлата имъ, както стана съ талиянскитѣ чети, които отъ съставянето на Талиянското царство, подъ управлението на царя Викторъ Емануила, непрестанно ходятъ съ благословлението на Св. Отецъ Папата“.

По-нататкъ Раковски изтъква значението на хайдутите, шумари, ускоци въ новата история на черногорци и сърби. Спира се на Хайдутъ Велко, български хайдутинъ, почитанъ и възпѣванъ въ Сърбия. Говори и за участието на български хайдутите въ рускитѣ походи и въ гръцката революция, за да заключи: „можемъ каза съ открито лице предъ цѣлъ свѣтъ, че тѣ (хайдутитѣ) отъ падането на България до днесъ били сж и сж нашиятъ знакъ за политически животъ; нашата за свобода и независимостъ непрестанна борба и слабото покушение противъ нашия вѣченъ врагъ турчина, което единъ добъръ день ще докара непремѣнно и едно силно и страшно вълнение противъ този врагъ“.

Въ тази брошура Раковски дава очеркъ върху византийскитѣ опити за покоряване и разлагане на Българи — чрезъ вѣрата, царскитѣ женитби и чрезъ призоваване на други врагове. Той подчертава, че старопланинскитѣ българи сж непобедими и че „при Симеона нито едно царство не е могло да се сравни съ българското“. Но най-ценни и важни, като отражение на историческия моментъ и като новъ елементъ въ българското политическо съзнание, сж възторзитѣ на Раковски предъ дѣлото на хайдутитѣ. Неговата брошура завършва вече съ едно пророчуване: „И най-простиятъ българинъ вече се събуди и почувствува дълбоко въ сърдцето си, че трѣбва

вече да обори турското губителско иго! Появилитѣ се чети тая година въ България го показватъ явно“.

Тая вѣра въ българската революция възприеха най-силно младитѣ емигранти — ония, които покъсно организираха цѣлия народъ за въстания и продължиха дѣлото на Раковски — наследницитѣ на най-съкровениитѣ, на последнитѣ му идеали: Каравеловъ, Левски, Ботйовъ, Стамболовъ, Воловъ, Бенковски, Захари Стояновъ. . . Тѣ заимствуваха отъ Раковски не само патоса, идеитѣ и героичната вѣра въ свободата, но и езика му. Статиитѣ на Каравеловъ и запискитѣ на Захари Стояновъ въ нѣкои мѣста съвсемъ напомнятъ нервния, чувствено напрегнатъ и възторженъ слогъ на Раковски.

Каравеловъ написа „Пѣсень на Раковски“, въ която възпѣ неговата любовъ къмъ свободата. Въ статии и разкази той сжщо тѣй често поменува съ възторжени думи името на своя учитель.

XX

Зародишътъ на революционнитѣ комитети. Последни усилия на Раковски.

Въ „Знаме“, отъ 29. VI 1875 год. Ботйовъ, като описва политическото положение на България и какъ се е появилъ въпросътъ за нашето освобождение, подчертава:

„До 1862 год. сичкитѣ наши опити за въстание сж носили на себе си частенъ характеръ и не сж били следствие на една узрѣла и разпространена вече идея за свобода, а прости едни въоръжени протести противъ нетърпимитѣ турски насилия и оскръбления... Отъ 1862 г., т. е. отъ онова време, когато тая идея излѣзе изъ предѣлитѣ на народното предание и образува особена политическа литература, тия протести приеха съвсемъ другъ характеръ и колоритъ. Деятелността на Раковски е ознаменувала този периодъ... Заслугата на Раковски се състои въ това, че той обобщи и разпространи тази идея (за въстания и съзаклятия) и изъ числото на нашитѣ народни хайдуте създаде нѣколко души народни предводители и пламенни борци за свободата...“¹⁾

Въ Бѣлградъ Раковски работи заедно съ хайдуте, въ Румѣния сжщо организира четитѣ на Филипъ Тотю, Панайотъ Хитовъ, Караджата, Хаджи Димитъръ и Христо Македонски. Една отъ тия чети минава презъ 1864 год. въ България. Презъ

¹⁾ Вж. Христо Ботйовъ — Съчинения, подъ ред. на Д. П. Койчевъ и Ал. Филиповъ. София, 1929 год., кннгоизд. Казанлъшка долина, стр. 199.

1867. минаватъ Панайотъ Хитовъ и Филипъ Тотю, а Ст. Караджата и Хаджи Димитъръ минаха вече презъ 1868 г. — следъ смъртта на Раковски. Той, обаче, осмисли тѣхната дейность, внесе въ срѣдата имъ идейна и революционна дисциплина. На 1. I 1867 г. Раковски пише „Привремененъ законъ за народнитѣ горски чети за 1867 лѣто“. Този законъ е изработенъ съ предварително съгласие на старитѣ войводи и има за задача да постави хайдутството на здрави основи. Това е, всжщность, първиятъ потикъ за създаване на революционенъ комитетъ. Раковски сега е отстѣпилъ отъ диктаторскитѣ си централистични стремежи, проявени въ Бѣлградъ, и създава „Върховно народно българско тайно гражданско началство“ отъ седемъ лица, което да издава закони и на което да е подчинена военната, т. е. хайдутската власть. „Законътъ за четитѣ“ опредѣля правата на войводата и байрактаря; раздѣля ги на степени и повелява нравственитѣ задължения на четника: чрезъ клетва да се откаже отъ пиянство, лъжа, кражба, курварство, клюкарство и да се подчинява на войводата и байрактаря.

Сжщитѣ задължения изискваха и сетнешнитѣ революционни комитети. Особено дейността на Бенковски въ IV революционенъ окръгъ по време на въстанието отъ 1876 година почти изцѣло сякашъ е ржководена отъ кодекса на Раковски.

Отъ споменитѣ на Панаойтъ Хитовъ, Хр. Македонски и други ние узнаваме, какво дълбоко въздействие е упражнилъ Раковски въ душитѣ на старитѣ хайдутти, които до него се ржководѣха отъ личната мъсть и отъ случая. „Нашиятъ кржгозоръ като че се разшири — признава Хр. Македонски, — ние разбрахме нѣщо повече, отколкото знаехме до днесъ. До вчера ние смѣтахме, че крайната наша

цель е да станемъ хайдути и да отмъщаваме — частни или локални обиди, оскръблениа, злоупотрѐблениа и убийства; сега ние видѣхме и разумѣхме, че имало и друга по-широка дейность. . . . Азъ не искахъ вече да съмъ простъ хайдутинъ. . . . а искахъ да стана бунтовникъ — да помогна на народа. . . .¹⁾

Туй пречупване въ идеалитѣ на хайдутина отбелязва последнитѣ заслуги на Раковски. Чрезъ тѣхъ той се доближава до явилія се по-късно централенъ революционенъ комитетъ, който — подъ рководството на Каравелова, Левски и Ботйова, създаде вече много по-широка програма за въстания вжтре въ българскитѣ земи.

*

Отъ Букурещъ Раковски първоначално държи връзка съ черногорския князь Николай, съ съветника му архиепископъ Дучичъ и съ сръбски министри. Той е приятель съ румънския князь и съ румънски държавници. Съ една дума: Раковски държи ключа на българската политика. . . . Но въ началото на 1866 год. Румъния е крайно неспокойна. На 10 февруарий 1866 год. опозицията, водена отъ К. Росети, Ионъ Братияно и Стурдза, сваля князь Куза, за да извика по-късно за князь на Румъния Карлъ Хохенцолернски. Тая постжпка на румънската опозиция се посрещнала зле отъ В. Порта и турски войски били натрупани на Дунава. Тогава румънскитѣ държавници подирили Раковски, за да организира той единъ новъ легионъ отъ българи и тѣй да подготвятъ обща румъно - българска акция срещу Турция. По редица причини, обаче, този съюзъ съ Раковски не можалъ да бжде сключенъ. Българ-

¹⁾ Вж. „Записки на Хр. Н. Македонски, бившъ войвода и пр.“ София, 1896 год., стр. 28.

скиятъ патриотъ се видѣлъ неудобенъ на Братияно, може би поради старото му интимно приятелство съ князь Куза, а може би и поради самостоятелността на характера му. Лошитѣ отношения между Раковски и властта стигнали до тамъ, че той трѣбвало да бѣга отъ Букурещъ. Въ туй време Ив. Касабовъ, Д. Диамандиевъ, Ив. Адженовъ Х. Сяровъ, Ст. Рѣповъ и А. Андреевъ образували „Български централенъ таенъ комитетъ“, който въ „свещена коалиция“ съ румънитѣ да действува противъ турцитѣ за румънска и българска свобода¹⁾. Но румънитѣ скоро успѣли да постигнатъ своитѣ цели, новиятъ князь билъ утвърденъ и „свещената коалиция“ станала излишна. Българскиятъ централенъ таенъ комитетъ продължилъ да сществува отдѣлно, като издалъ брошурата на П. Кисимовъ „България предъ Европа“ и единъ мемоаръ до султана, съ който го канѣлъ да даде на българитѣ политическа и религиозна автономия, като прибави къмъ титлата си и „царь на българитѣ.“ Тайниятъ централенъ комитетъ успѣлъ да създаде комитети въ Търново и Шуменъ. Но скоро той престаналъ да сществува и преобразуванъ като „българско общество“ поема издаването на в. „Народность“, който постепенно изяснява една нова идеология за самостоятелно действие на българитѣ. Това „общество“ събира и срѣдства за четата на Хаджи Димитра, която мина въ България презъ лѣтото на 1868 година²⁾. Презъ 1866 год. въ Букурещъ се създава и българско читалище „Братска любовъ“. Около него и около

¹⁾ Вж. Д. Т. Страшимировъ, цит. статья, стр. 870 и нат.; сжщо и „История на Априлското въстание“, т. I. Пловдивъ, 1907 год.

²⁾ Вж. Ал. Бурмовъ — Хаджи Димитровата чета и „българското общество“ въ Букурещъ, сп. „Отецъ Паисий“, год. X, кн. 1.

„Народностъ“ се създава т. н. „партия на младитѣ“, изникнала въ противовесъ на „Добродетелна дружина“, главно на нейната русофилска политика, която съ разтурянето на втората българска легия въ Бѣлградъ презъ пролѣтѣта на 1868 год. бѣ претърпѣла решителенъ неуспѣхъ¹⁾.

Изобщо презъ пролѣтѣта и лѣтото на 1866 г. всрѣдъ българската емиграция въ Букурещъ ставатъ важни събития, които повдигатъ самочувството ѝ и я зоватъ на оживена идейна подготовка. А точно тогава Раковски е трѣбвало да напустне Букурещъ. Ив. Касабовъ го предупреждава съ писмо да се крие, защото го дирѣла вече полицията. И самъ Касабовъ е ималъ интересъ Раковски да не е въ Румъния, за да може по-лесно да води преговоритѣ съ Росети и Братияно. Презъ априлъ Раковски извиква Панайотъ Хитова и двамата бѣгатъ отъ Букурещъ. — „Раковски въ онова време бѣше позастарѣлъ и боледуваше отъ охтика, следователно, азъ бѣхъ длъженъ да му помогна, както мога и дето мога“, признава въ споменитѣ си стариятъ войвода²⁾). Тѣ минаватъ презъ Браила и Галацъ, стигатъ Болградъ и руската граница. Казацитѣ ги приематъ като братя. Спиратъ въ Кубей, гдето Раковски лежалъ двадесетъ дни боленъ. Отъ тамъ отишли въ Киприяновския манастиръ до Кишиньовъ. Този манастиръ се славѣлъ съ своята преданостъ къмъ българското народно дѣло: давалъ подслонъ и пари на мнозина българи-студенти или бунтовници. Раковски тукъ живѣлъ като князь—заемалъ, заедно съ Хитовъ, квартира съ 4 стаи, ималъ карета, слуги и се разхождалъ, както по-рано въ

¹⁾ Вж. Г. Константиновъ — Любенъ Каравеловъ, стр. 50 и нат.

²⁾ Вж. Панайотъ Хитовъ — „Моето пжтуване по Стара-планина“. София, 1934 год., стр. 44.

Бѣлградъ, съ голѣми салтанати. Той намислилъ пакъ да организира чети и да ги изпрати въ България. Отишелъ до Одеса, при стария си преданъ приятель Николай Мироновичъ Тошковъ, за да събира пари, необходими по въоръжаване на четитѣ — но Мироновичъ билъ претърпѣлъ голѣми загуби и можалъ да му даде само 800 рубли. Отчаянъ, Раковски пакъ решилъ да се върне въ Румъния. Убеденъ е билъ отдавна, че близкитѣ до българскитѣ земи княжества, които иматъ общи интереси и еднаква сѣдба съ българитѣ, ще го разбератъ по-лесно и по-искрено ще му помогнатъ. На Хитова, — като се върналъ въ манастиря, Раковски казалъ: „Румънитѣ сѣ довели изъ Германия новъ князь, а тоя князь, както ми се чини, ще бѣде по-добъръ отъ Куза. Да потропаме и на неговитѣ врата. . . **Българитѣ трѣбва да изпитатъ сичкитѣ срѣдства. . .**“

Боленъ, съ разнищени отъ туберкулозата дробове, Раковски трѣгва къмъ Букурещъ съ нови надежди и съ нова енергия да работи за свободата на народа си. Той, който бѣ „тропалъ по вратитѣ“ на толкова чорбаджии, на князе и правителства, — сега е решилъ да опита още едно отъ многото срѣдства за успѣхъ на народното дѣло. „Изъ манастиря, съобщава Хитовъ, ние се упжтихме къмъ Кишиньовъ, преминахме презъ Комратъ, презъ Кубей, презъ Болградъ, презъ село Тумарево и дойдохме въ Галацъ. Когато си починахме малко, отидохме въ село Циганка, т. е. на мушията на Никола Балкански, дето и презимувахме. Г. Балкански се обеща да ни дава сѣно и ечмикъ за шесть коня и одая за назе безъ никаква плата. Въ това време влашкото правителство разпушаше самоволцитѣ, които бѣше събрало въ времето на революцията. Между самоволцитѣ бѣха и мнозина наши българи. . .“

Като научилъ, какво сж извършили въ негово отсъствие Ив. Касабовъ и другаритѣ му, Раковски изпадналъ въ яростъ. За първи пжтъ, може би, усѣтилъ, че българскитѣ работи се изплъзватъ отъ ржцетѣ му. Той, гордиятъ, самовластниятъ диктаторъ — е изоставенъ, пренебрегнатъ. Когато срещналъ въ Букурещъ Касабова и го запиталъ: „А бе Иване! Я кажи ми ти, защо сте заклевали хората и защо сте ги лъгали. Кажи ми баремъ имате ли нѣкоя наредба или работите кьоравата?“

Касабовъ му отговорилъ: „Най-напредъ трѣбва да се закълнешъ, и тогава вече ще ти кажа. . .“

Можемъ да си представимъ, каква канонада отъ ругатни се е изсипала върху главата на Касабова. . .

— „А бе, брате, — говори Раковски после на Хитова — азъ съмъ се клелъ да служа на България повече отъ сто пжти, а сега съмъ достигналъ до такова едно унижение, щото единъ пущъ, — който е билъ мой слуга, когото съмъ азъ хранилъ и обличалъ, — да търси отъ мене клетва, че ще бжда вѣренъ на отечеството си! . . .“

Обидата е дълбока, и Раковски мъчно я понася. Единствена утеха той намира всрѣдъ приятелитѣ си хайдути — П. Хитовъ, Ф. Тотю, Караджата. Младитѣ сж тръгнали вече по свои пжтища, „старитѣ“, т. е. чорбаджиитѣ не го обичатъ — и той е принуденъ да се оттегли въ мушията на Балкански. Тамъ се навъртатъ и войводитѣ. Критското въстание буди у тѣхъ нови надежди. Раковски, обаче, билъ вече скептикъ. Войводитѣ работятъ тайно отъ него — събиратъ пари, въоръжаватъ се. Комитетътъ на „старитѣ“ влѣзълъ въ нови споразумения съ сърбитѣ и субсидира една чета на Панайотъ Хитовъ. „Пригответъ се, — казва Хитовъ, — Василъ Левски бѣше избранъ за байрактаръ; Иванъ Кършовски —

за писарь; Тотьо-Филипъ — за второстепенъ войвода; а Жельо Черньовъ — за мой помощникъ. И така, азъ оставихъ Румъния и преминахъ въ своето мило отечество. . .“

Въ туй време Раковски работи върху последния си наученъ трудъ „Българскитѣ хайдутѣ“. Отъ мушията на Балкански той се пренася въ Букурещъ, при българския владика Панаретъ, а накрай минава въ колибата на братя Мустакови, въ лозята. Състоянието му става все по-тежко. Многобройната българска колония въ Букурещъ усѣща, че приближаватъ последнитѣ часове на тѣхния великъ, макаръ и не всѣкога еднакво обичанъ, водачъ — и тръгватъ къмъ лозето на Мустакови върволици отъ поклонници. Раковски ги приема съ радостъ и ги разпитва за онова, което сж чули по подвизитѣ на П. Хитовъ и Филипъ Тотьо.

„Презъ м. септемврий — разказва Гр. Начовичъ — се яви, отъ лѣвата страна на гърдитѣ му, единъ голѣмъ абцесъ следствие на охтиката, и Раковски трѣбваше да лежи на постелката си. Надежда за излѣчение вече нѣмаше, и той го знаеше. Единъ день бѣше дошелъ да го споходи единъ русенски първенецъ. Раковски почна да разпитва за България и за Митхадъ паша; той го попита още дали знае, какво говори Митхадъ паша за него. Русенецътъ му каза, че пашата го кълне на смъртъ. Раковски се позасмѣ и отговори, че скоро ще се изпълнятъ клетвитѣ на Митхада. Тоя отговоръ препълни съ сълзи очитѣ на всичкитѣ, които бѣха въ стаята. Нѣколко деня по-после. . . Раковски предаде на Бога великата си душа. Предъ отворения гробъ всички български емигранти наведоха глави. . .“

Раковски умира. Всички чувствуватъ, че България губи най-великия си синъ. На погребението му се стичатъ хиляди емигранти, присѣтствуватъ

румънски сановници и представители на велики държави. . .

*

Коститѣ на Раковски бидоха пренесени отъ Букурещъ въ София на 2 юний 1885 год. и стоятъ на тавана на черквата „Св. Недѣля“. Трѣбваше да се изпълни онова, което той е пожелалъ въ едно писмо до приятеля си Дайнеловъ: „Азъ съмъ всѣкога билъ българинъ и ще бжда не само до гробъ такъвъ, но още и следъ смъртъта, ще оставя завещание, и прахътъ ми да се не мѣси съ друга народност. . .“

Тая страстна преданостъ и любовъ къмъ собствения народъ е основна стихия въ духа на Раковски. Въ „Житието“, което пише презъ 1866 год., той, следъ като подчертава, че „най-мжно нѣщо на свѣта“ за единъ добросъвѣстенъ човѣкъ било да говори самъ за себе си или самъ да описва дѣлата си, се извинява, че е дръзналъ да пише своя автобиография, само защото животътъ и дѣлата му били въ една твърде тѣсна свръзка съ отечеството, което съмъ отъ нѣжна още младостъ пламенно любилъ и на което цѣлиятъ си животъ драговолно съмъ искалъ да посветя.“ Чрезъ любовта къмъ отечеството, която „превъзхожда всички свѣтовни добрини“, той е можалъ да се издигне до положение на пръвъ народенъ водачъ. Тя го ръководи въ всичкитѣ му предприятия — като революционеръ, просвѣтителъ, журналистъ, политикъ и поетъ. Тя дава неудържимата динамика на живота му, прави го героиченъ и трагиченъ едновременно.

↓ Раковски е първиятъ български дипломатъ — съ всички предимства и недостатъци на представителъ на една млада, събуждаща се отъ дългъ латаргиченъ сънъ нация. Той е бръзъ, прѣкъ, лишенъ отъ необходимата гъвкавостъ, която се добива следъ

дълъгъ опитъ, — води се повече отъ чувствата и дори отъ афектитѣ си, отколкото отъ хладния и спокоенъ разумъ — затова е тъй неустановенъ, съ промѣнливи идеи и тактики. Но той има и положителни качества, които правятъ впечатление на князе и първи министри въ Сърбия, Румъния и Русия.

Той създава напредничавата българска журналистика. Вестниците му будятъ буйни устреми въ народа, обединяватъ го около националнитѣ идеали и идеалитѣ за правда и човѣчностъ. Самъ признава, че „бунтътъ е язва неизцелима“ въ сърдцето му—а този бунтъ той внушава и на българската младежъ, която прави отъ името му свой кумиръ.

Раковски знае цената си. По рождение буенъ, гордъ и непокоренъ, той, въ дългия си опитъ на политически и културенъ деецъ, заживява съ съзнанието, че е призваниятъ вождъ на народа си. Става властенъ диктаторъ, грубъ заповѣдникъ и дири външния блѣсъкъ на князетѣ. Такъвъ е Раковски между по-малкитѣ отъ себе си — но предъ идеала си той е скроменъ, смиренъ служителъ, винаги готовъ на самопожертвуване.

Той има и рѣдкото качество да познава всестранно народа си — неговия битъ, неговата нравствена сила. И затуй знае да дава най-полезни съвети, да поучава и обединява.

Знае европейскитѣ интереси и европейската култура, но има куражъ да имъ се противопостави съ съзнанието, че е членъ и водачъ отъ една млада раса, която може и трѣбва да върви по други, различни отъ западноевропейскитѣ, пѣтища на развитие. Той е българинъ, но носи и общобалканско съзнание. Съдействува за освобождаване на всички балкански народи не само отъ османското подтисничество, но и отъ коварното опекунство на голѣмитѣ държави.

У Раковски е първият идеализаторъ на хайдутитѣ, стреми се да осмисли тѣхната дейность, да я направи идейна, политическа — но той знае, че на българитѣ отъ онова време е била необходима, преди всичко, просвѣта. Тукъ той е изцѣло модеренъ европеецъ и препоръчва на народа си западната култура. Най-много усилия изразходва въ борбата за църковна и училищна автономия на българитѣ. И изобщо, Раковски иска да внуши на народа си нѣкакво изключително самочувство, да го издигне въ самосъзнанието му като нѣщо върховно по добродетели, сила и заслуги. История, езиковедство, археология . . . всичко е сведено у Раковски къмъ българския националенъ идеалъ. Героизмътъ на поезията му, фантастиката на науката му и динамизмътъ на политическата му дейность — всичко се носи върху буйнитѣ криле на този идеалъ.

Раковски, изобщо, не може да се подведе въ никаква психологическа или културно-историческа схема. Той е герой отъ типа на Крали Марко, на Паисий и на нѣкой модеренъ дипломатъ едновременно. Свѣтлини и сѣнки уплитатъ образа му и го правятъ загадъченъ, легендаренъ. Сякашъ това не е историческа личность, оставила толкова реални следи и документи следъ себе си, а нѣкакъв митъ, страненъ пратеникъ на стихиитѣ. За Раковски въ вѣчни времена ще остане като най-вѣрна, гениално сбитата и изразна, характеристиката на Вазова:

„Мечтателъ безуменъ, образъ невъзможенъ,
На тъмна епоха синъ бодъръ, тревоженъ . . .“

XXI

Идеологията на Раковски подета и разширена отъ неговитѣ ученици.

Ако искаме съ нѣколко думи да скицираме основнитѣ линии въ мирогледа и тактиката на Раковски, най-напредъ би трѣбвало да отбележимъ неговата постоянна грижа за самостоятелна българска църква. Въ нито единъ моментъ на своята дейность той не изоставя, нито подценява чисто културнитѣ и вѣрски домогвания на народа ни вътре въ Отоманската империя. Тия му грижи го свързватъ здраво съ естествения ходъ на българската история, правятъ го преденъ представителъ на цѣла епоха отъ нейното развитие. Следъ Неофита Бозвели, Раковски е най-яроstenъ врагъ на Патриаршията, най-непримиримъ борець за равноправие на българския езикъ.

На второ мѣсто, рисувайки нравствения ликъ на Раковски, ще трѣбва да посочимъ идеята за народна революция. Тъкмо тя е новото, което той носи въ политическото възраждане на народа ни. Отъ изложеното въ предходнитѣ глави личи какъ, при какви условия — лични и общонародни — и съ какви колебания дохожда Раковски до тая идея. Тя го завладява изцѣло едва следъ Кримската война, откогато Раковски е постояненъ емигрантъ и е разбралъ коварната заинтересуваность на великитѣ държави къмъ всичко онова, което става на Балканския полуостровъ.

Идеята за народна революция се ражда въ душата, въ националното и нравствено съзнание на Раковски, като последица на неговия по-

литически опитъ. Съ нея се свързватъ нѣкои основни убеждения на този енергиченъ, бодъръ народенъ стражъ. На първо мѣсто, убеждението, че Турция се разлага, че тя е агонизиращъ трупъ. Това той знае отъ непосредственъ опитъ, като адвокатъ и търговецъ въ Цариградъ; знае го и като внушение на събитията около Кримската война. Ако не е заинтересуваността на великиѣ държави, Източниятъ въпросъ ще се разреши, по убеждението на Раковски, много лесно: ще го разреши самò християнското население въ империята. Има моменти, когато Раковски допуска и разбирателство съ султана — предпоставка на което може да бжде една истинска и искрена реформена дейность. Но тия „допуцания“ въ тактиката на Раковски сж случайни — постоянно е убеждението му, че турцитѣ сж непоправими, че и тѣ, заедно съ фанариотитѣ, сж опасни врагове на българския народъ. „Горски пжтникъ“ вече сочи ясно, че българитѣ има да се борятъ съ „турчинъ мжчителъ и грѣкъ духовникъ чародѣй, пѣкленъ врагъ всезлудѣй!“

Третиятъ елементъ, третиятъ „факторъ“ на робството — икономическиятъ, е засегнатъ у Раковски слабо и косвено. Той не създава теоретична омраза къмъ всички чорбаджии — нѣщо, което правятъ неговитѣ ученици. Раковски дава само внушителни картини за общи противобългарски деяния на нѣкои лоши, престжпни чорбаджии. Но трѣбва да признаемъ, че и той, макаръ да се проявява на нѣколко пжти като строгъ диктаторъ и аристократъ, обича да теоретизира за демократичността на българския народъ; и той се явява пламененъ апологетъ на равноправието, защитникъ на селянитѣ, на трудящия се свѣтъ и на беднитѣ.

Тия основни убеждения на Раковски диктуватъ тактиката му на водачъ и теоретикъ. Борбата срещу фанариотитѣ имаше установена тактика и преди него. Народътъ ни въ Мизия, Тракия и Македония вече се организираше за изгонване на гръцкитѣ владици и попове. Въ тая борба се прояви и самъ Раковски, а особено Н. Бозвели, П. Р. Славейковъ, Иларионъ Макариополски, Дим. Миладиновъ, Григоръ Пърличевъ и др. Тя бѣше нѣкакъ по-лека, легална и популярна. Но че и тя е струвала скъпо на народа ни, показва случаятъ съ Бозвели и Братя Миладинови.

Нови подтици въ църковната борба внасятъ т. н. унияти. Раковски е тѣхенъ постояненъ врагъ. Омразата му къмъ агентитѣ на католицизма стига до тамъ, че той отрича цѣлото хърватско движение, дори и Щросмайера, който помогна на Братя Миладинови да издадатъ сборника си съ великолепни народни пѣсни. Раковски основателно се страхува отъ едно духовно раздѣление на народа ни — защото то може да бжде пагубно, да създаде две души, два свѣтогледа всрѣдъ българитѣ. Православната вѣра за него е наша свята придобивка, тя е завещана отъ героични дѣди и е недѣлима часть на българското нравствено съзнание. Католицизмътъ е ненавижданъ и поради простия фактъ, че иде като чужда, западноевропейска пропаганда. Двигателитѣ на българското народностно възраждане се борятъ яростно срещу всичко чуждо — и въ това отношение основно се отличаватъ отъ насъ. За тѣхъ родниятъ езикъ, родната вѣра, родниятъ битъ и родната земя сж свещени. Раковски намразява руситѣ, откакъ вижда, че и тѣ, въпрѣки всички искрени симпатии къмъ поробенитѣ славяни, гледатъ преди всичко своя интересъ и се съгласяватъ да размѣнятъ българското население

съ татари, да откъсватъ български селяни отъ родната земя.

Колкото тактиката на Раковски за запазване българския езикъ и култура, за борба съ фанариоти и унии е ясна, проста и неизмѣнна, толкова другата — за добиване политическа свобода — е колеблива, промѣнчива, а понѣкога и трагично раздвоена. И това можемъ да разберемъ лесно, като имаме предвидъ условията, при които е работилъ Раковски. Той прѣвъ, покрай вжтрешната легална борба за самостояйна църква, насърдчава и една нова политическа дейность, която цели да порази направо султанската власть надъ българитѣ. Какъ? — Като се опитатъ всички възможни срѣдства! Първиятъ политикъ, първиятъ идеологъ на новата революционна партия по необходимость, неизбѣжно е безогледенъ. За него е ясно само туй, че българскиятъ народъ узрѣва и за политическа свобода — но какъ ще се постигне тя — това оставя да бжде решавано отъ времето и отъ обстоятелствата и, преди всичко, отъ неговата лична воля.] Той живѣе съ хипнозата, че е призваниятъ вождъ на народа си и че има право да подбира всички срѣдства, които неговиятъ моралъ и неговиятъ идеализъмъ одобрятъ. Самъ Раковски въ едно писмо до Дайнеловъ отъ 1. VII 1861 г. признава:

„Моя характеръ не търпи, никакъвъ господарь надъ себе си, и то мя е докарало да ся отлъчж отъ милаго си отъчъства. То може да е погрѣшка въ мене, но какво да сторя, азъ съмъ превзетъ отъ нея и тъй ще си ида до гробъ!“

Тази слабостъ на Раковски въ нѣкои моменти играе положителна роль, както е при организиране на легията въ Бѣлградъ, но тя го извежда и къмъ дълбока трагедия, защото го поставя въ дву-

бой съ оня демократизъмъ на зараждащата се тогава интелигенция, който и самъ е възхвалявалъ не веднажъ.

У Безогледността и неустановеността на Раковски при провеждане на революционната му политическа програма личи въ неговитѣ трагични лутания изъ столицитѣ на нашитѣ съседи. Тамъ той работи, помага, безъ предварително да е разбралъ, че ще може наистина да очаква нѣщо сериозно за своя народъ.

Отъ Раковски почва, значи, оная политическа и дипломатическа практика на задружно действие съ съседнитѣ държави срещу Турция, която следвахме въ много случаи и която за насъ винаги е завършвала плачевно. Началото на тая практика трѣбва да диримъ въ гръцката завѣра отъ 1821 година и въ опититѣ на Раковски въ Бѣлградъ, Букурещъ и Атина. Предприемани случайно, само съ добри чувства и намѣрения, тия опити даваха отрицателни резултати.

У Най-напредъ Раковски гради своитѣ надежди върху руската политика, после, следъ Кримската война, той се разочаровава изобщо отъ великитѣ сили и дохожда до убеждението, че Източниятъ въпросъ ще се разреши отъ малкитѣ християнски народи, засегнати прѣко отъ отоманската власт. И това убеждение, по принципъ, е отъ най-здравитѣ, не само у Раковски, но и у всички сетнешни наши политици. Само че и то, като всѣка жизнена необходимостъ, трѣбваше да се прокарва въ живота тактично, бавно и следъ предварително обсъждане на всички благоприятни и неблагоприятни възможности за собствения народъ. То, като концепция и като пожелание, прави честь на Раковски—но става наивно, когато той го прилага несвоевременно и всрѣдъ фактори враждебни

или безразлични на българската кауза. Неговите ученици — особено Левски и Ботйовъ — схванаха грѣшкитѣ му и се опитаха да прилагатъ друга тактика въ революционната борба. Използувайки опита на Раковски, тѣ разбраха, че първа грижа трѣбва да имъ бжде организирането на самия български народъ. Това, което Раковски разбра въ края на живота си, бѣ оставено като заветъ, като основна концепция въ дейността на ония, които идѣха да го замѣстятъ.

Раковски напуска окончателно България по време на Кримската война. Следъ него въ Цариградъ, Пловдивъ, Търново и по всички събудени градове оставатъ доста деятели, които подържатъ подетата отъ Бозвели и Макариополски църковна борба. Съ тѣхъ Раковски не скжсва връзкитѣ си. Напротивъ, както вече знаемъ, подпомага ги съ своята пламенна и бодра агитация отъ чужбина. И, все пакъ, Раковски волно или неволно се отчуждава постепенно отъ тактиката и разбиранията на вжтрешнитѣ дейци.

Едновременно, въ специалната емигрантска обстановка, той създава едно ново идейно движение, свързано само съ революционнитѣ му идеали. Първи представители на това движение сж **Левски, Каравеловъ и Ботйовъ**. Когато скицирахъ по-напредъ въ това сбито изложение идеитѣ на Раковски, азъ често отбелязвахъ, какво отъ тия идеи минава у Каравелова, Левски и Ботйова. Сега остава само да приведемъ всичко въ система, да очертаемъ по-ясно зависимостъта и отликитѣ отъ Раковски на тримата, които сами се сочатъ за негови ученици.

Най-близъкъ и непосредственъ ученикъ на Раковски е **Василъ Левски**. Той е участвувалъ въ Българската легия, гдето е дошелъ нарочно отъ

Карлово презъ пролѣтъта на 1862 година. Тогава именно за първи пжть изъ българскитѣ земи се заговорва за организирано народно въстание, тогава дяконъ Игнатий сваля расото, за да служи на революцията. Въ Бѣлградъ Левски старателно учи военна тактика, съ намѣрение да бжде сетне полезенъ на младитѣ българи, които имали нужда отъ бойна подготовка. Левски проявява въ Бѣлградъ своята чувствна смѣлостъ и е между тия, които уважаватъ своя вождъ. Четири години следъ разтуряне на легията, когато ще поеме байрактарството на Панайотъ Хитовата чета, той пише отъ името на войводата почтително писмо до Раковски¹⁾.

Две години по-късно, когато Раковски вече не е между живитѣ, Левски е за втори пжть легионеръ въ Бѣлградъ. — Сега, по споразумение между „старитѣ“, (т. н. „Добродетелна дружина“ въ Букурещъ) и Князь Михаило Обреновичъ, се предприема нова българо-сръбска акция, насърдчавана и отъ Русия. И тя не дава за българитѣ по-добри резултати отъ тия, които постигна Раковски презъ 1861-2 година. Левски, вече известенъ между емигрантитѣ, се запознава сега и съ Любена Каравеловъ. Онова, което вижда въ Бѣлградъ и Букурещъ, тревожи неговата благородна и дълбоко загрижена за сждбата на Родината душа, и той, лежейки боленъ следъ една тежка операция, дохожда до идеята за създаване революционни комитети вжтре въ България.

Знаемъ, че и Раковски, когато организира легията си, заедно съ нея подготвя и въстание въ Търново и другаде—въ нѣколко града той има свои довърени деятели. Но, следъ като биватъ осуетени всички надежди за нахлуване на легията въ Бъл-

¹⁾ Вж. Д. Т. Страшимировъ — Василь Левски. Томъ I. Извори. Стр. 3.

гария, мѣстнитѣ дейци сж забравени. Тѣ и безъ туй не сж били кой знае колко ценени. И ето сега, Левски, давайки си смѣтка за всички злополучни опити въ течение на десетилѣтието, схваща, че българската революция трѣбва да почне тъкмо оттамъ, гдето въ плановетѣ на Раковски е свършвала. Левски, съ вродения си умъ, разбира, че никой нѣма да помогне на народа ни, ако той самъ не се подготви за извоюване на свободата си.

Левски предписва на себе си най-тежката мисия: предлага се за главенъ организаторъ на революционнитѣ комитети, знаейки предварително трудноститѣ, на които се излага. Тогава именно Левски пише до Панайота Хитовъ онова историческо писмо, въ което блѣстятъ като най-скжпъ скрижалъ думитѣ на Апостола: „Какво азъ мисля да правя, ще го направя, ако рече Богъ, .. за което, ако спечеля, печеля за цѣлъ народъ, ако изгубя — губя само мене си..“

Какво направи по-нататкъ Левски — знаемъ всички. Той на нѣколко пжти обикаля българскитѣ земи и следъ като подготви маса организации, заедно съ Л. Каравелова създаде революционната организация съ всичкитѣ ѝ органи, съ устава и дисциплината ѝ. Българската народна революция бѣше изключително негово дѣло — нѣщо, което признаватъ и дейцитѣ по Априлското въстание. И три години следъ смъртта на Левски, апостолитѣ отъ т. н. Гюргевски комитетъ — Стамболовъ, Воловъ, Икономовъ, Бенковски — успѣватъ само тамъ, гдето по-рано е обикалялъ Левски. Той имаше вродени дарби и добродетели, за да може да се сближи съ народа, да го очарова и възпламени, преди всичко, съ личния си примѣръ, съ безстрашието си, а следъ туй и съ демократичнитѣ си идеи. Въ „Наредба за работницитѣ за освобо-

ждението на българския народ“, която е била изработена по внушение на Левски и която той е прилагалъ, четемъ:

— „Цель — съ една обща революция да се направи коренно преобразуване на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да се замѣни съ демократска република (Народно управление). На сжщото това мѣсто, което сж нашитѣ прадѣди съ силата на оржжието и съ своята свята кръвь откупили, въ което днесъ безчеловѣчно бѣснѣятъ турски кесаджии и еничари, и въ което владѣй правото на силата, да се подигни храмъ на истината и правата свобода, и турскиятъ чорбаджилъкъ да даде мѣсто на съгласието, братството и съвършенното равенство между всичкитѣ народности. Българи, турци, евреи и пр. ще бждатъ равноправни въ всѣко отношение . . . ще спадатъ подъ единъ общъ законъ, който по висшегласието отъ всичкитѣ народности ще се избере“¹⁾.

Тия идеи вече значително се отклоняватъ отъ онова, което проповѣдваше Раковски. Въ тѣхъ е отразенъ свѣтогледътъ на едно по-ново поколѣние, идеолози на което сж Каравеловъ и Ботйовъ. Съ тѣхъ Левски работи отъ 1869 година нататкъ. Тримата създаватъ революционната партия, която оставя дълбоки следи въ народния свѣтогледъ—нейното влияние се чувствува доста значително чакъ и въ наши дни.

Дейността на Любена Каравеловъ всрѣдъ българската емиграция начева отъ лѣтото на 1869 година. Дотогава той е работилъ като писателъ и общественикъ въ Москва, Нови Садъ и Бѣлградъ. Съ Раковски не е ималъ лично познанство—знаелъ е, обаче, неговитѣ трудове и е сподѣлялъ идеоло-

¹⁾ Д. Страшимировъ, цит. кн. стр. 221

гията му почти изцъло. Сравненъ съ Левски и Ботйова, Каравеловъ е най-близу до заветитѣ на Раковски. Като него и той работи съвмѣстно съ сърбитѣ и разчита на тѣхната помощъ. Само че Каравеловъ измѣсти центъра на дейността си всрѣдъ напредничавата сръбска интелигенция. Възпитаникъ на Чернишевски и Херцена, той застѣпва една широка програма за федериране на балканскитѣ народи върху принципитѣ на народовластието и равноправието. И той не обича великитѣ сили — еднакво Австро-Унгария, Германия, Англия, Франция, както и Русия — подчертавайки, че източниятъ въпросъ ще бѣде разрешенъ само отъ християнскитѣ поданици на султана. Тѣ, обаче, трѣбва предварително да се разбератъ и да действуватъ братски, а не да се надхитрятъ.

Като Раковски, Каравеловъ идеализира хайдутитѣ-бранители на българската честъ и на българската свобода. Въ нашата нова история той внася единъ новъ лозунгъ — „Свободата не ще екзархъ — иска Караджата“, който отбелязва втората степенъ въ развоя на българската революция, органически свързана съ „конечното“ решение на Раковски за „борба чрезъ пресата и сабята“. Заедно съ туй, Каравеловъ засиля и социалнитѣ идеали на революционната партия, формулирайки системно и омраза срещу българскитѣ чорбаджии.

Но, при едно внимателно вникване въ идеологията на Каравелова, ще видимъ, че къмъ тия две проблеми — за църквата и за чорбаджиитѣ — той нѣма постоянно, ясно отношение. Каравеловъ не е сектантъ до тамъ, че да не разбира значението на църковния въпросъ, — само че той поставя предъ, а понѣкога и до него, въпросътъ за политическата свобода. Въ програмната статия на своя вестникъ

„Свобода“ (7. XI 1869 год.) той подчертава: „Както е потрѣбенъ за земнитѣ животни въздухъ, а на рибитѣ вода, така сжщо за човѣка е потрѣбна, най-напредъ отъ сичко, свобода. Безъ свобода човѣкъ не може да рече, че е човѣкъ, а половина човѣкъ; безъ свобода човѣкъ не може да бжде такъвъ, какъвто го е създала природата, следователно, не може да бжде и щастливъ. За човѣка, който има човѣческа душа и сърдце, е сто пѣти по-леко и по-приятно да гладува и да мръзне, и да бжде свободенъ, нежели да бжде султанъ и да робува. Само онзи може да каже, че е човѣкъ, който говори и мисли по своята воля; само онзи може да каже, че живѣе на свѣтътъ, който не търпи да види надъ себе си никакъвъ деспотизъмъ, никакъвъ бичъ. Отъ свободата зависи почти сичко: безъ свобода нѣма ни животъ, ни щастие — това е вѣрно като два и два = четири.“ По-нататкъ Каравеловъ обяснява, че щастието зависило отъ просвѣтата, а просвѣтата отъ материалното богатство. Последното пъкъ зависи само отъ свободата. И „сичко — заключава Каравеловъ — що е свято, мило и потрѣбно на частенъ човѣкъ, то е така сжщо потрѣбно и нужно и за цѣлъ народъ. Само онзи народъ може да живѣе и да напредва, който има свой исторически животъ и своя външна и вътрешна свобода, сир. който има своя господарствена независимостъ. Сѣки народъ, който не съставлява отдѣлно господарствено тѣло, той сѣкога са подвергава, — даже и при най-либералното правление, — на нѣкакво си невидимо влияние на централизациата и на господствующата националность, и рѣдко не търпи отъ това влияние ущербъ за своята народность.“

Тая смѣла, убедителна, внушителна аргументация е нѣщо ново въ българската история. Тя

действува силно на младежта, пъкъ и на всѣки българинъ съ дейно национално съзнание. Действува му и му сочи първия дългъ: борба за политическа свобода. Никакви отстъпки на султана и на турцитѣ. По-нататъкъ Каравеловъ засѣга и църковната борба:

„Да земемъ за примѣръ нашиятъ черковенъ въпросъ. Българскиятъ народъ цѣли двадесетъ години са бори съ грѣцкото духовенство и иска да добие своя черковна иерархия, или свой самостоятеленъ духовенъ животъ, но и до сега неговитѣ желаня и надежди оставатъ си само желаня и надежди, а турското правителство го храни само съ едни проекти . . . Ние мислимъ, че за нашето българско добро, черковниятъ нашъ въпросъ трѣба да са остави на страна за нѣкое време, и да обърнемъ внимание на нашето политическо положение, да са постараемъ да изкоренимъ главното зло“.

Отъ всичко казано дотукъ личи, че Каравеловъ не е принципенъ врагъ на църквата. Въ редица други статии той, подобно на Раковски, разглежда борбата за самостояна българска църква съ симпатя и дълбока загриженостъ. Поради тая борба, Каравеловъ дълго време изключваше грѣцитѣ отъ своитѣ проекти за балканска федерация.

Съвсемъ друго отношение заема къмъ църковния въпросъ **Хр. Ботйовъ**. Той е, може би, единственъ отъ революционната партия, който не иска да отдаде никакво положително значение на борбата за самостояна българска църква. — „Доде са разиграваше безконечната комедия на черковния въпросъ, друга пиеса стѣпи на сцената на Балканския театъръ, друго отвлѣче вниманието на народа — яви са политическия въпросъ. Първия трагически актъ на драмата потресе афионния мозакъ на

Турция, настръхна ѝ кожата, и тя за да спре ентузиазма и ржкоплъсканията на публиката, за да отложи страшния финалъ на операта — следъ дълги колебания юрушки издаде кокетния ферманъ за Българска Екзархия. Но късно бѣше! Не направи той онуй впечатление, кое можеше направи преди 10—12 години! Народътъ, който въ продължение на туй време не седѣше съ сгърнати ржце, а са учеше и развиваше и съ това усѣти други нужди, други потрѣби, видѣ, че не туй той искаше, не въ туй е неговото бждеще, неговата свобода — видѣ, че вмѣсто гръцкото духовенство иде друго, кое иска сжщитѣ права и властъ, сжщитѣ привилегии, и—ето студенина и нерадение въ нарежданието на Екзархията, ето неподръжка за представителитѣ. Въпросътъ стана несъвремененъ“ (в. Дума, год. I, бр. 4 отъ 17. VII 1871 год.). Още по-остъръ, безогледенъ врагъ на Екзархията е Ботйовъ четири години по-късно. Въ бр. 7, год. I на Знаме (26. I 1875 год.) той пише: „Нашитѣ слѣпорождени оптимисти искатъ да ни увѣратъ, че Екзархията е начало на нашето освобождение, че тя ще да изведе народътъ ни изъ тинята на робството и на невѣжеството, че тя ще да прибере подъ своитѣ оципани крила отдалеченитѣ части на народа и ще да огради своето стадо отъ всѣка една чужда и вредителна за неговото единство пропаганда и че ще да положи основниятъ камъкъ на неговото бждеще щастие и благоденствие; но ние, които имаме твърде малко вѣра въ камилавката... не можеме да предположиме това, което и самата история опровергава... Нашето духовенство отговорило ли е или пристѣпило ли е да отговори баремъ на една отъ надеждитѣ на своитѣ духовни чада? Какво добро е дочакалъ и каква полза е видѣлъ нашиятъ народъ отъ това духовенство? Това ли, дето намѣ-

сто да слуша християнската добродетел „търпи за да са спасишъ“ изъ устата на едни чужденци шарлатане и на единъ съвсемъ непонятенъ за него езикъ, той слуша тая сжща добродетел изъ устата на своитѣ искрено желанни нѣкога си пастире, съ придобиването на които той виждаше вѣрни шансове за едно по-щастливо бждеще? ... Попътъ е на своето мѣсто при погребението, а не при рождението. А нашиятъ народъ са намира въ оная преходна епоха на своятъ младенчески животъ, въ която преди сичко му е потрѣбна свобода, за да може да са развие неговиятъ младъ организъмъ“... Тукъ се доразвива, извежда се до своя остъръ край, лозунгътъ на Каравелова. Раковски е преодолѣнъ, като отъ идеологията му сж взети само нѣколко основни подтици.

Ботйовъ се оформя изцѣло подъ руско влияние — не е, като Раковски, Каравеловъ и Левски, свързанъ съ непосредственитѣ двигатели на нашето политическо Възраждане. Вsrѣдъ емиграцията той иде съ готова идеология, научена въ чужда страна, всрѣдъ чужда интелигенция. Тая идеология той прилага при оценката на българската действителностъ. За него добиватъ първостепенно значение икономическитѣ фактори на робството — до турчина, пъкъ нѣкога и преди него, като врагъ на народа, той поставя чорбаджията.

Изтъкнахъ вече, какъ преценява Ботйовъ ролята на Раковски. Но трѣбва да прибавимъ, че Ботйовъ не приема безкритично заветитѣ и опититѣ на онзи, който посѣ първитѣ семена на революцията. Въ сжщата статия, въ която сочи заслугитѣ на своя учителъ, Ботйовъ критикува неговата тактика и тая критика е за насъ по-важна и поинтересна отъ направенитѣ по-напредъ положителни преценки. „Раковски като политикъ и органи-

заторъ — пише Ботйовъ — е примѣнявалъ сичко на практика, но неразбирчивъ на срѣдства, той са е мѣталъ ту въ една, ту въ друга крайность.“ („Знаме“, год. I, бр. 20., 1875 год.)

Ботйовъ счита за наивни очакванията на Раковски, както и на „сички почти негови съвременници“, съседитѣ да помогнатъ на народа ни въ „неравната борба за свобода“. — „Въстанието на Лука Вукаловича, бомбардирането на Бѣлградъ, а после и излѣгването на знаменитата българска легия бѣха достатъчно поучителни уроци противъ това неоснователно вѣроизповѣдание относително Сърбия. А епопеята на българскитѣ преселения въ пустинитѣ на руска Бесарабия, фанариотскитѣ преследвания на българскитѣ патриоти въ Румѣния и крайно предпазливата политика на несамостоятелната дипломатически Черна-Гора убедиха сѣкиго отъ насъ, че священната борба за нашата свобода са заключава въ силата на нашитѣ собствени мишци“.

И по-рано, преди да напише тая статия, Ботйовъ се е занимавалъ обстойно и специално съ сръбската политика относно българскитѣ домогвания за освобождение, за да изобличи и Милоша Велики и сина му Михаила въ неискреностъ и дори въ коварство... — „За насъ, пише Ботйовъ, сж памятни годинитѣ 1862 и 1867, въ които Сърбия са подигра така небратски съ нашитѣ най-свети чувства. Правителството на Михаила събра въ 62 година нѣколко хиляди българе подъ предводителството на Иля и на Раковски, обеща имъ са да имъ даде помощъ и оръжие и да ги пусне да преминатъ презъ границитѣ, за да произведатъ въстание на Балканския полуостровъ; а въ сжщностъ неговитѣ намѣрения бѣха да уплаши само Турция и безъ капка кръвъ да придобие бѣлградскитѣ крепости. Като извърши тоя свой знаменитъ подвигъ, тогавашното

правителство са постара да скара българскитѣ предводители и, за да изпълни желанието на Турция, проводи своитѣ „Браћа бугаре“ да си оплакватѣ днитѣ и годинитѣ. Това сжщото произлѣзе и въ 1867 год. Когато Сърбия видѣ, че българскитѣ патриоти са приготвяватѣ вече сами да вдигнатѣ народътѣ на въстание и когато нашитѣ юнашки чети ѝ известиха това... то правителството на Михаила науми да са възползува и отъ това сгодно обстоятелство. То влѣзе въ споразумение съ българскитѣ патриоти въ Букурещъ, събра и състави знаменитата българска легия и захвана изново да плаши Турция съ всеобщо въстание на Балканския полуостровъ. Сѣкиму е вече известенъ печалниятѣ изходъ на тая смѣшна комедия. Сърбия изгони турцитѣ изъ Бѣлградъ, но съ това заедно изгони изъ себе си и българското довѣрие.“ („Знаме“, бр. 13, 4. IV 1875 г.)

Всичко туй не отчайва Ботйова дотамъ, че да се откаже отъ своята основна политическа идея за федериране на балканскитѣ народи и особено за южнославянска федерация. Изобличавайки официалната сръбска власть и хора като Милоша Милоевичъ, чиято пропагандаторска роль Ботйовъ нарича „идеотическа“, той подчертава: „Единственитѣ наши надежди за конфедерационния съюзъ съ Сърбия ние възлагаме на оная часть сърбе, която са преследова отъ бѣлградскитѣ великаше... и ней ние вмѣняваме като първа обязаность къмъ нейниятѣ народъ и къмъ човѣчеството, да популяризира у дома си идеята за споразумението и за съединението на южнитѣ славяни и то, разбира са, на такива начала, на каквито трѣба да са основе свободата на народитѣ, свободата на личността и свободата на трудътъ...“ („Знаме“, бр. 14, 2. V 1875 год.)

Едновременно съ официална Сърбия, Ботйовъ изобличава и румъни и гърци, за да внуши на читателитѣ си своето главно убеждение: че българитѣ трѣбва сами да се грижатъ за себе си, да изоставятъ чуждитѣ планове и църковната борба, за да се отдадатъ на революционна подготовка. Той иронизира надеждата на Раковски, който смѣталъ, че „само съ еднитѣ хайдушки чети и само съ едното извикване „ставайте, братя!“ Дарданелитѣ щѣха да бждатъ въ наши ржце и нещастниятъ български народъ щѣше да възкръсне отъ мъртвитѣ. . .“ Ботйовъ — „сваля шапка предъ жертвитѣ на това близко минало“ и благославя „съ благоговение смъртта на падналитѣ за свободата юнаци“ — но, все пакъ, не може да препоржча на съвременницитѣ си една изживѣна вече тактика, каквато била тактиката на Раковски. — „Идеята на Раковски и на комитетътъ са показа несъстоятелна. — „Трѣбва отсреща да са работи, а не тука“, казаха едни и захвана са вториятъ периодъ на нашитѣ революционни стремления“ („Знаме“, бр. 20 и бр. 21 отъ юний и юлий 1875 год.).

Този втори периодъ се характеризира съ усилена работа вжтре въ България и съ крайна революционна пропаганда въ Букурещъ. Изразители, идейни ржководители на дейцитѣ отъ този периодъ сж Каравеловъ и Ботйовъ. Следъ обесването на Левски, обаче, Каравеловъ изпадна въ униние и постепенно напустна фронта на революционеритѣ, за да се отдаде на мирна просвѣтителска дейность. Ботйовъ остана съ по-младитѣ. Той дочака Априлското въстание — най-върховната проява на Българската национална революция, въ която слѣ последнитѣ си трепети и своя пламененъ духъ.

*

Интересно е да се отбележи, че и четиримата главни представители на българското национално революционно движение — Раковски, Левски, Каравеловъ, Ботйовъ — умиратъ твърде рано: Раковски на 46 години, Каравеловъ на 42, Левски на 35, Ботйовъ — на 28. Двама завлича въ гроба туберкулозата, единиятъ е обесенъ, а най-младиятъ — прострелянъ на Балкана. Това сж все млади, възторжени, волеви люде, които съ своята буйна кръвь творять динамиката на българската нова история. Но това сж и рѣдки умове, познаващи всички проблеми на своята съвременность.

Тѣ поставиха българския националенъ идеалъ на фона на модерната европейска мисловность и хуманность, дадоха му дълбока осмисленость, чувствено благородство и широка перспектива. Животътъ и идеологията имъ, схванати въ тѣхната последователность, разкриватъ и отразяватъ най-важнитѣ моменти въ процеса на българското Възраждане. Идеологията, която създаватъ тѣ, колкото и да изглежда прибързана, младежка, несъобразена съ възможноститѣ и интереситѣ на нацията, се оказва най-годна да въодушеви народнитѣ маси, да ги увлѣче съ една героична и възвишена мистика. Дейцитѣ за независима църква, еволюциониститѣ сж, може би, много по-тактични и практично съобразителни, но тѣ, особено следъ създаването на Екзархията, се явяватъ твърде инертни, за да могатъ да овладѣятъ буйната енергия на единъ младъ, самоосъзналъ се народъ. Този народъ дирѣше вече други идеали, неговата неопорочена, девствена национална и гражданска чувствителность го тика стремително къмъ най-решителнитѣ и най-възвишени домогвания за свобода, възпитава въ него волята за саможертва. И ето на почвата на тия есте-

ствено, исторически изникнали въ народната душа предпоставки се явява революционната идеология, носена и проповѣдвана отъ люде съ мистична преданостъ на народа, отъ герои и поети, които иматъ всички нравствени добродетели, за да бждатъ призвани негови водачи. Тѣй сждимъ ли, ние лесно ще можемъ да схванемъ величието на тия поети, които и днесъ будятъ най-живи очарования въ младитѣ души, и днесъ стоятъ като най-внушителни примѣри за ония, които живѣятъ съ идеалитѣ на нацията ни.

Показалецъ на отдѣлнитѣ глави въ тая книга :

	Стр.
Зараждане на революционната идеология въ процеса на нашето народностно възраждане	3
*	
I. Семейството подхранва революционни идеи у младия Раковски	15
II. Първи прояви на народностно честолюбие у Раковски. Влияние на цариградскитѣ българи . .	24
III. Първи революционни действия. Браилски бунтъ	30
IV. Борба съ котленскитѣ чорбаджии. Социални елементи въ националь-революционното движение	42
V. Отклонение въ жизнената линия на Раковски. Адвокатъ и търговецъ	53
VI. По време на Кримската война. Връщане къмъ революционния идеалъ	63
VII. Войвода на хайдушка чета	67
VIII. Резултати отъ Кримската война. Борба „чрезъ пресата и сабыта“	73
IX. Начало на българската революционна поезия .	87
X. Нови отклонения отъ революционната дейность	96
XI. Грижи за единството на народа. Революционерътъ не забравя значението на вѣрата	108
XII. Връщане къмъ активна революционна пропаганда	112
XIII. И сега не е забравена важността на борбата за самостояйна българска църква	121
XIV. Опасность за народното единство отъ чуждитѣ пропаганди. Дипломатическа ловкостъ у Раковски	125
XV. Вържжена борба	132
XVI. Полемика съ сърбитѣ. Дипломатическа мисия въ Гърция	140
XVII. Усилия за създаване българо-румънско братство	145
XVIII. Националистически романтизмъ	151
XIX. Апотеозъ на хайдутството	154
XX. Зародиштѣ на революционнитѣ комитети. Последни усилия на Раковски	158
XXI. Идеологията на Раковски подета и разширена отъ неговитѣ ученици	169

Томъ VII съдържа: България и Обществото на народитѣ, отъ проф. Георги П. Геновъ. — Прочути български крепости, отъ Д-ръ Ив. Велковъ. — Чипровци — поселищно-географски проучвания съ исторически бележки, отъ Йорданъ Захариевъ.

Томъ VIII ще съдържа: Раковски и българската революционна идеология, отъ Г. Константиновъ. — Балканската война, отъ зап. полковникъ Ал. Ганчевъ. — Междусъюзнишката война, отъ зап. полковникъ Ал. Ганчевъ.

*

Съ излизането на първата книга отъ V томъ: **НЪОЙСКИЯТЪ ДОГОВОРЪ И БЪЛГАРИЯ**, се завърши пълниятъ и най-обширенъ досега систематиченъ курсъ на нашата отечествена история, предаденъ на лекъ и достъпенъ езикъ, въ който сж намѣрили мѣсто най-новитѣ научни издирвания върху миналото на нашия народъ.

Завършвайки съ това хронологическия редъ на историческитѣ събития, книгоиздателството, безъ да жали средства, дава по-нататъкъ специални монографии, посветени на нашето минало, които обхващатъ освенъ най-важнитѣ въпроси изъ родната история, но и редица други въпроси, засѣгащи нашето изкуство, литература, езикъ, историческа география, родна старина, народенъ фолклоръ, биографии на велики българи и т. н.

Въ „Четиво по българска история“ взиматъ участие най-видни специалисти и популяризатори. Всички монографии се даватъ достъпно, но изработени по строго наученъ методъ и при използване най-последнитѣ историко-литературни изследвания.

Въ огромната работа, която е предприело, издателството се стимулира отъ голѣмата истина: ние ще се утвърдимъ здраво като народъ и държава, само когато опознаемъ отблизу нашата национална култура и я използваме като жива обществена сила.

Библиотеката е одобрена отъ Министерството на народното просвѣщение съ № 9177 отъ 3. IV 1929 г.

Библиотека „Извори на знанието“:

№ 1 — Дрънски, П. — Болести и неприятели на пчелитѣ и срѣдства за лѣкуването и унищожаването имъ. 1932, стр. 110	лв. 35
№ 2 — Теодоровъ, д-ръ Ив. — Народна медицина, природолѣчение и научна медицина. 1933, стр. 101	лв. 30
№ 3 — Болотинъ, Е. А. — Свиневѣдство. 1934, стр. 154	лв. 45
№ 4 — Ковачевъ, Й. — Културна мента. 1937, стр. 32, лв. 8	8
№ 5 — Ковачевъ, Й. — Пиретрумъ. 1937, стр. 34, лв. 8	8
№ 6 — Ковачевъ, Й. — Ленъ. 1937, стр. 108	лв. 25
№ 7 — Ковачевъ, Й. — Памукъ. 1938, стр. 80	лв. 20
№ 8 — Ковачевъ, Й. — Рицинъ. 1938, стр. 44	лв. 12
№ 9 — Ковачевъ, Й. — Метла. 1938, стр. 68	лв. 18
№ 10 — Димовъ, Н. Д. — Ржководство по млѣкноконтрола. 1938, стр. 216	лв. 50
№ 11 — Коларовъ, Г. А. — Кошеръ система Даданъ-блатъ. 1938, стр. 95	лв. 25
№ 12 — Стубленски, Ив. — Жбчатитѣ колела и тѣхното практическо изчисляване. 1939, стр. 48, лв. 15	15
Ковачевъ, Й. — Животновѣдство и млѣкарство. 1937, стр. 252	лв. 65
Ковачевъ, Й. — Лѣкарствени, ароматни и нови култури. 1937, стр. 121	лв. 50

Библиотека „Проблеми изъ дидактиката“:

№ 1 — Мановъ, В. А. — Евристично обучение. 1934, стр. 110	лв. 30
№ 2 — Мановъ, В. А. — Понятието като проблемъ въ дидактиката. 1935, стр. 109	лв. 30
№ 3 — Мановъ, В. А. — Учебна (дидактическа) метода. 1937, стр. 110	лв. 30
№ 4 — Мановъ, В. А. — Интуицията като проблемъ въ дидактиката. 1939, стр. 109	лв. 30
Герасковъ, д-ръ Мих. — Теоретична педагогика или наука за възпитанието. 1938, стр. 460, лв. 120	120
Калканджиевъ, П. Ст. — Българска граматика. 1939, стр. 534	лв. 130